

ROLANDNÉ

REGÉNY A FRANCIA FORRADALOM IDEJÉBŐL

**AZ IFJÚSÁG SZÁMÁRA
ÍRTA
DÁNIELNÉ LENGYEL LAURA**

**BUDAPEST
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA**

*Ajánlom e könyvet
Anikó leányomnak*

I.

1774-ben Versaillesben vagyunk.

Május 2-án nagy ijedelemmel futkosott az udvari népség össze-vissza. Fő- és első kamarások, a svájci gárda főparancsnoka és tisztjei, udvarhölgyek, komornák és komornyikok ijedten néztek egymásra. A királyt, XV. Lajost, betegen hozták haza a trianoni kirándulásról, - a kirándulásról, melyet őfelsége a barátnője, Dubarry grófné tiszteletére rendeztetett.

A király ott fekszik hálótermében, míg az udvari nép, mint kényelmes lakásából felriasztott hangyaboly, ijedten futkos össze-vissza. Egyik a másik arcát kémleli s mindegyik az orvosokat. Mi van a királlyal?!... S mi ennél sokkal fontosabb, mi lesz velünk?!...

Bizony, még a szép Dubarry asszony mosolygós arca is elborul, bár ő nagyon uralkodik magán. Barátjai, D'Aiguillon hercegek, Richelieu marsall, Montmorency herceg és Laval grófné, mind-mind ott állnak mellette, hogy támogassák a nehéz órákban. A francia főrangú nemesség térdet-fejet hajt a mosónő törvénytelen leánya előtt, mert hiszen ő a király bizalmasa, barátnője, - mert állást, évdíjat, kegydíjat, birtokot, címet, kitüntetést csakis Dubarry asszony közbenjárásával kaphat az ember.

Sőt csakis a szép grófné szerezheti meg a szállítási üzleteket, melyeket a főrangú urak és hölgyek járnak ki polgári ismerőseik számára, - természetesen jó pénzért. Íme, hiszen mindenkinek tudja, hogy a szép Laval grófné új nyakláncát abból a 200 ezer frankból vásárolta, melyet egy üzletembertől kapott, mikor számára a puszkaporszállítást kieszközölte. Azaz, hogy a derék pocakos szállító 400 ezer frankot fizetett, de Laval grófné nagylelkűen megfelezte ezt az összeget a pénzügyminiszterrel, Terray abbéval.

És a gazdag adóbérlők!! Ők is Madame Dubarryhoz fordultak, ha egy-egy kerület adóbehajtási jogát bérbe akarták venni. A hatalmas francia király pénzügyei felette rosszul állanak. Tavaly a gabonát vásároltatta össze s a párisi nép csak hihetetlen áron tudott kenyérnek való liszthez jutni. Sőt gonosz pamflet-írók azt is megírták, hogy őfelsége, Franciaország és Navarra királya, álnév alatt szintén tagja a gabonát összevásárló bizottságnak. Oh ezek az elvetemült írók! És ha egyet a Bastilleba küldenek: tíz nő helyette gombamódra. Mi lesz ebből?! A királyi udvar végre is nem nélkülözhet. S ha Dubarry grófné 5 milliót kér a compiegnei kastélya renováltatására és újrendezésére, ezt a csekélységet igazán nem lehet megtagadni tőle, a kegydíjakat sem lehet elvonni a derék és hűséges udvari uraktól. Hiszen mindenképpen kiérdemelték azt. Az egyik azért kap 80 ezer frank évdíjat, mert édesapja ott állt a király mellett, mikor őfelsége, mint serdülő ifjú, az első vadászaton egy szarvast leterített, a másik azért kap 40 ezer frankot évente, mert egyik nagyapja a megdicsőült XIV. Lajost egy elmés mondásával egy ízben megneveltette. Az év- és kegydíjak öröklődtek, mint a birtokok. És jogos birtokától senkit sem lehet azért megfosztani, mert a párisi kórházakban nyolcan fekszenek egy szalmazsákon keresztbe, hosszába, ahogy odadobják őket s mert Franciaország egyik legtermékenyebb földjén, a Champagneban, állandóan dühöng az éhtifusz.

S hozzá még a szép trónörökösne, a dauphine asszony, Mária Antoinette is felette kedveli az ékszereket és a fantasztikus drágakövekkel ékített ruhákat. S egy okos pénzügyminiszter, ha kedvében jár is a király barátnőjének, Dubarry grófnénak, nem felejt el, hogy a király 63 esztendő s hogy a trónörökös, a dauphin úr, lelkén-testén teljesen a tündöklően szép, elmés, erős akaratú, szenvedélyes osztrák császárlány uralkodik. Igazi államférfiú gondol a jövő eshetőségeire és lehetőségeire is. És az eshetőségek és lehetőségek között igenis ott van egy fiatal, jóakarátú, jólelkű, gyöngé és habozó király, - egy elmés, szép, nagylelkű, szereplésre és uralkodásra vágyó királyné, egy ajándékozással lekötözött udvar, egy rabságban tartott,

kevés tekintéllyel bíró parlament (még csak nem is törvényhozói, csak igazságszolgáltatási és iktatói hatalommal), egy saját zsírjában és gazdagságában fuldokló polgárság, mely igaz, hogy nem mehet előre s melynek fiait nem veszik be sem jobb hivatali, sem diplomáciai, sem katonatiszti pályákra, - ellenben hagyják, hogy az adóbérleteikből, a vámszedésből gazdagodják, hízzon, gyarapodják, s ha kedve és műveltsége van hozzá, a filozófusok és költők könyveit olvasson s mialatt elmereng Jean Jacques Rousseau által megjósolt új világán, olyan zsíros adóbérletet kaparít meg magának, amilyenhez ügyessége és élelmessége hozzásegítheti.

Igen, ezek az adóbérletek!... Ezekről még lesz szó néhányszor és ezeknél meg kell állnunk egy kicsit... Franciaország és Navarra felséges királya minduntalan megszorul pénz dolgában, és hogy segíteni tudjon magán, bérbeadja az adószedés jogát. Franciaország teste, lelke az övé. Szent Lajos fia azt tesz vele, amit akar. Úgy bánik Franciaország javaival, mint egy földbirtokos a saját egyéni birtokával. De úgy, mint egy rossz, gazdálkodni nem tudó, jövőre nem gondoló földbirtokos szokott tenni. Természetes, hogy megszorul és a tönk felé szalad. Zavarában fűhöz-fához kapkod és körülnéz, ki segíthetne rajta?

A nemesség? Ennek egy része az udvarnál él, lebzsel, hízeleg, udvarol és kitarthatja magát a királlyal. Ezekről a herékről nem várhat a központi királyi hatalom semmit. Ezek lesik a koncot, az évdíjat, a birtokokat, a kitüntetést, a hivatalt a királyi kéztől. Telhetetlenek, mohók, falánkok e herék és ők veszik körül a királyt s a király az ő arcukból olvas. Úgy hiszi, vagy úgy akarja hinni, hogy a versaillesi udvar megelegedése egyet jelent Franciaország békéjével és nyugalomával. Gondja van reá hát, hogy csak derült és hálás arcokat lásson maga körül. Ezekről nem szabad elvenni semmit, ezeknek csak ajándékozni lehet.

A főnemesség másik része? Az otthon duzzog kastélyában. Meg-megjelenik az udvarnál, de csak rövid időre, mert haragszik, hogy a központi királyi hatalom egyre erősödik az ő rovására. Féltékenyen vigyáznak előjogaikra s jaj volna annak, aki hozzá merne nyúlni. De legyünk igazságosak, a Rochefoucauld, Liancourt hercegek, Lafayette márkik szabadelvű, elfogulatlan, derék, önzetlen emberek, kik szívesen segítenének Franciaország baján, de egyelőre nem tudják hogyan? A nép szenvedése meghatja őket, szívesen tennének érte valamit, csak nem tudják, mint kezdjenek hozzá? Nem volt náluk derekabb ember Franciaországban s nem az ő bűnük, hogy az események keresztülszágultak rajtuk.

A főpapság? Ez is szörnyen gazdag. Terray abbé belátja, hogy a legzseniálisabb pénzügyminiszter sem vethet ki több adót a népre. Kiszedték a velőt a csontjából, kiszipolyozták a vért ereiből. Terray abbé könyörületlen lesz és a főpapsághoz fordul és jövedelmük tíz százalékát kéri az állam számára. A főpapság erre azt feleli, hogy Franciaország ősi törvényei szerint a nép verejtékével és munkájával, a nemesség kardjával és vérével, a papság pedig imáival tartozik szolgálni a hazát, s ők, Franciaország főpapjai, tántoríthatatlanul ragaszkodnak Franciaország ősi törvényeihez.

Hát nem marad hátra más, mint megint a földművelő nép, a paraszt... Bérbeadják az adószedés jogát gazdag polgároknak. A bérlők hihetetlen, vad kegyetlenséggel vetik rá magukat a kiszipolyozott népre. Elszedik a paraszt utolsó párnáját, elhajtják egyetlen tehenét vagy kecskéjét s mi mindennél több, elveszik utolsó szem vetőmagját. A paraszt otthagyja kifosztott házáat, nem műveli földjét, az erdőbe bujdosik. Hozzájuk csatlakozik a veszített háborúból hazazönlő katonaság, rablóbandákat alakítanak, gyilkolnak, rabolnak és fosztogatnak. Ez az a mód, mellyel XV. Lajos uralkodása alatt kenyérhez juthat a nép, - míg el nem fogják, fel nem kötik, vagy a gályákra nem küldik.

A testi és lelki nyomorúság olyan rettenetes, hogy a halálra kínzott nép Versailles felé tódul. Miért megy arra a fény, a pompa, a ragyogás felé?! Talán csak urát, királyát akarja látni? A kegyelem és a jog forrását. Talán még valami halvány emlék él lelkében IV. Henrikről, az áldott jó királyról, ki minden paraszt fazekában kövér tyúkot akart látni. Talán csak el akarják

panaszolni, hogy éheznek, fáznak, halálosan gyötrődnek, egymás szennyében és verejtékében fürödnek, hiszen a legmegfeszítettebb munkával sem képesek a maguk és gyermekeik élelmét biztosítani, az állam, a francia állam minden 100 frank keresetből 87-et elvesz tőlük adó, illeték, vám s még több ilyen zsarolási cím alatt.

Az éhező, szennyes tömeg falkába verődik, eljut Versailles elé, hol egy negyven láb magas akasztófa várja őket. Erre néhányat azonnal felhúznak, a többi visszamenekül szennyes odvába, hogy tovább kínlódjék, gyötrődjék, verejtékét ontsa s húzza a szennyes, véres igát, melyet életnek hívnak.

És ennek a 25 millió emberi lénynek már szólni, panaszkodni sem lehet. Minden kérés, feljajdulás, könny után gyorsan jön a válasz: a korbács, a gálya, az akasztófa, sőt néha-néha még a keréktörés is. Szólni, moccanni sem lehet. A negyven láb magas akasztófa ott Versailles mellett, elvette a hangját. Lehet, hogy már belé is törődött sorsába... Talán már természetesen is találja, hogy a föld, amelyet az ő munkája és verejtéke tett termékennyé, neki nem nyújt száraz kenyeret sem... Emberjog, emberi méltóság, embernek való élet?!... Talán már álmaiban sem kísérti meg... Talán már az egyszerű igazság is elhomályosult elméjében, hogy egy földön, mely kenyeret terem, semmiféle emberi teremtésnek éhenhalni nem szabad.

És ha mégis... Ha ott lent a lélek mélyén elkínzott, elaljasított élet alatt, ha ott valami csira megfogant, nő, terjeszkedik, szörnyű vajadások közt áttöri magát a kemény földkérgen... ha egyszer kijut a levegőre, az éltető napfényre... Ha erőre kap, kizöldül, felnő!... Hej, micsoda rettenetes, vérvörös virág tárja feléd halálos szirmai!...

Hiszen lám, lám, a felséges király vadászatán nem történt-e a minapában egy különös eset. A király őfelsége legbizalmasabb környezetével vadászaton volt s egy temetési menet jött vele szemben. A király őfelsége megállt és legkegyelmesebben érdeklődni méltóztatott, hogy miben halt meg a szegény megboldogult?

- Éhségben, Sire, - felelt a gyászoló özvegy kurtán. A király sarkantyúba kapta paripáját s nagyon komor lett. Egész este egyetlen egy szót sem szólt, sőt még Richelieu marsall tréfái sem bírták felvidíteni.

- Hát lehetséges ez? - bámulnak az udvari nemesek. - A király arca elkomorul egy együgyű parasztasszony ostoba fecsegése miatt.

Az udvari népség bámul s a király még sokáig kedvetlen a jelenet után.

Hát a polgárság?!... A hájas, zsíros, meggazdagodott polgárság?! Kizárva az udvari életből, gazdagon öltözködik, szép lakást tart, eszik-iszik, filozófusokkal, írókkal, költőkkel barátkozik... de azért neki is megvan a maga bánata. Fiait nem tudja semmiféle úri, katonai, vagy diplomáciai pályára adni, minden kapu zárva előtte. Leányait nagy könyörgésre felveszik ugyan néha-néha egy-egy nemesi nevelőintézetbe, de ott is csak lenézés és megvetés a sorsuk. Aztán, ha kijön a kisasszonyka az intézetből, a nemesleányok tudni sem akarnak többé hajdani iskolatársnőjükről. A polgárkisasszony otthon unatkozik, míg jön egy gazdag adóbérlő fia és feleségül veszi, akkor folytatja édesanyja életét. Olvas, művelődik, költöket és filozófusokat fogad házába és ha a véletlen egy-egy nemes hölgygel összehozza, bosszankodva látja, hogy az milyen tudatlan és műveletlen hozzá képest és mégis milyen sértő göggel beszél vele. Ilyenkor a szíve összeszorul és a bosszúra gondol. Az új világra gondol, melyben a tudás és a műveltség fog uralkodni. Keserves könnyet hullat sorsáért. Miért vannak ők polgárok elnyomva? Vagyonuk van akkora, mint a nemeseké, műveltségük és tudásuk pedig gyakran sokkal nagyobb.

De akárhogy szenved is a polgárság, még most nem azonosítja magát a néppel. Nem azonosíthatja magát azokkal, kik ott künn a sötét éjszakában tengődnek, kik a fekete földet rágják az

éhség kínjában, kiket a szörnyű végzet, a legkegyetlenebb nyomorúság karjába dobott, arra ítélvén őket, hogy még utódjaikat se szabadíthassák ki annak véres, piszkos körmei közül.

Igen, ott vannak ők, a nyomorultak, a kitagadottak, kik adót, dézsmát, tizedet fizetnek a sóért, melyet ők bányásznak a földből s ők mosnak ki a vízből, a gabonáért, melyet ők vetettek és arattak, a fáért, melyet ők ültettek, vágtak, fűrészelték... Ott vannak ők, kiknek termését a földesúr vadaskertjéből kiszabadult szarvascsorda tönkreteszi, kiknek aratásra váró búzáján a vadászó társaság lovon keresztülvágtat, hogy a vadat előbb megkerüljék. Ott van a szegény özvegyasszony, ki ha egy kosár gombát szedett éhező gyermekeinek vacsorára, mielőtt a főzéshez látna, a gomba egyharmadát tartozik bevinni a földesúr asztalára, mert így követeli ezt a dézsmatörvény. Lehet, hogy a földesúr évek óta Versaillesben él, a király asztalánál étkezik, de azért a gombát a szegény asszonynak le kell tenni, majd elfogyasztja a cselédség, vagy ha ennek nem kell, kidobják a moslékba. De ki van adva a szigorú rendelet, a dézsmát, akár van reá szükség, akár nincs, könyörtelenül be kell hajtani, nehogy a nép leszokjék a fizetéséről. A szegény özvegyasszony le is fizeti. S még örül neki, ha a másik kétharmadra nem vár valamelyik adóbiztos az elmaradt só-, fű-, vagy egyéb illeték fejében, el nem szedi tőle többi holmijával együtt.

És jaj annak, aki panaszra kinyitja a száját! Arra korbács, gálya vagy akasztófa vár. És ezzel a halálra gyötört és éheztetett néppel, a művelt, gazdag polgárság egyelőre éppen olyan kevésbé tudja magát azonosítani, mint az udvari nemesség.

De hagyjuk ezt most... Franciaország sorsa válságos pontra jutott, XV. Lajost betegen hozták haza a kis Trianonból. Két belső orvosa, Le Monnier és La Martinière rejtelmes arcokat vágnak és kitérő választ adnak az udvari nép aggódó kérdezősködésére.

II.

Páris utcáin egy kis csődület támad, egy munkásembert taszigálnak, lökdösnek a rendőrök. A munkásnak keze-lába láncba van verve, azt mondják, egyenesen a gályákra szállítják örökös rabnak.

Vajjon milyen szörnyű nagy bünt követhetett el ez az ember?

Az egyik rendőrtől azt is megtudhatjuk.

Május 5-én hivatalos orvosi jelentést adtak ki a király állapotáról és ezt falragaszokon tudatták a néppel. Egy munkásember elolvasta a plakátot, vállat vont és azt mondta: „mi közöm nekem ehhez az ostobasághoz, én már úgysem éhezhetek többet, mint eddig”.

Láncra verték és most gályarab lesz belőle, ki ott húzza az örökös korbácssuhogás alatt az evezőket.

Az utcákon összeverődött tömeg némán, sötéten néz utána, míg elvezetik. Páris komor és fásult lélekkel néz a jövőendő elébe.

De a versaillesi kastély felett sem akar a nap ragyogni. Esős, csúnya, komor május, - hozzá még a király baja egyre rejtelmesebb és veszedelmesebb.

Oh, ez a tündöklő, ragyogó kastély, mely mintegy külön, kiváltságos test élte a maga kiváltságos, különös, ragyogó életét Franciaország testében, XIV. Lajos csodaszép kastélya, kertje, micsoda komor május ez, ami most reád virradt! A király beteg... De vajjon nem fekszik-e ott vele együtt az ágyon betegen az egész francia királyság, élődsi nemeseivel, duzzogó főuraival, tolvaj minisztereivel?!... A király haldoklik-e most, vagy egy egész régi világ, mely megméretett és könnyűnek találtatott!... Ki tud a komor fellegekből olvasni? Páris felől állandó harangzúgás hallatszik, a párisi érsek elrendelte az imát és harangozást az összes templomokban. Miért imádkoznak? Kiért könyörögnek? Embernek, dolgoknak, világrendeknek megvayon az ő utolsó órájuk. Lehet-e abból egy percet is visszakönyörögni?

Az orvosok furcsán néznek egymásra s csak suttogni mernek. Egyikük valami kiütést vett észre a király jobbkezén. Elsápadt és jobban megvizsgálta a felséges úr testét. Valami halk szót súgott mellette álló kollégájának s az is a király kiütéseit nézi, aztán gyorsan elhagyják a hálótermet, orvosi konzilium gyűl össze; ott először mondják ki ezt a szót: „himlő”.

Az arcok egyszerre krétafehérré válnak. A király 64 éves és ha az orvosok gyanuja igaz, akkor?... Ez időben a himlő jobban aratott minden öldöklő fegyvernél. Az udvari népség szeme ijedten révedez a betegszoba felé. Ki fekszik ott bent a halálnak szánva? A király? Istenem, ez még nem volna baj, de ott fekszik a hivatal, a kegydíj, a kitüntetés haldokló forrása is.

És a trónörökös, a dauphin úr?! A jószívű, derék, közömbös, lusta, habozó trónörökös?! Ami harag össze tud gyűlni jámbor, szelíd, tehetetlen lelkében, az mind nagyapjának, a királynak udvari emberei ellen fordul. A leendő király utálja az egész Dubarry-klikket, bizonyára nem fogja őket kímélni és tovább udvarában túrni. De, ha még vele, a jó emberrel, valahogy hízelgéssel el is bännának, ha őt megfoghatnák maguknak s ki is engesztelhetnék, - ott van a felesége, a dauphine asszony, az elmés, okos, uralkodásra vágyó, szenvedélyes, megbocsátani nem tudó Marie Antoinette. Igen, ott van a leendő ifjú királyné, ki türelmetlenül várja, hogy az uralkodást kezébe vegye és engesztelhetetlen gyűlölettel nézi azokat, kik most térdet, fejét hajtának Dubarry grófné előtt, s őt, az osztrák császárné, Mária Terézia leányát második asszonynak degradálták a királyi udvarban.

A büszke császárléány nem fog megbocsátani senkinek. Most számolni kell minden bókról, minden térdhajtásról, mely Dubarry asszonyt megtisztelte. Most majd fizetni kell mindenért. A dauphine asszony szigorúan és mereven elzárkózott a király barátnőjétől. Hiába kérte engedékenységre a férje, hiába maga a király. Sőt hiába írta neki leveleit édesanyja, az osztrák császárné: „méltóságod fenntartásával légy nyájas és szíves Dubarry grófnéhoz”. A büszke osztrák leány nem alkudozik és még édesanyja tanácsait sem fogadja meg.

Most, mintha felragyogott volna az ő napja. Fogadótermének előszobái - melyek rendszeren üresek voltak - most zsúfoltak. Ember ember hátán tolong benne, hogy a leendő királyné színe elé juthasson. Akik még reménykednek a király felgyógyulásában, azok ott maradtak, - a többi már itt tolong, mind egymás hegyén-hátán Marie Antoinette előszobáiban.

És a fenséges úr? A dauphin? A derék, jó, kövérkés úr, igazán nem sokat számít. Buzgó imába merült szent Genovéva függőnye előtt, nagyapjáért imádkozik, őszinte, igaz vallásos lélek. Csak hadd könyörögjön békében! Mindenki tudja, hogy a leendő hatalom nem az ő kezében van. A hatalmat azok a szép fehér, ideges asszonykezek tartják, melyeket most oly kecses mozdulattal nyújtanak csókra az alázatosan hajlongó udvari emberek felé.

Már majdnem mindenki itt van. A király felgyógyulásához kevés a remény és nem mindenki olyan szerencsés, mint Orléans és Condé hercegek, kik ott virrasztanak a király mellett, de fiaikat, Chartres és Bourbon hercegeket elküldték a dauphinhez tisztelegni.

Az udvar izgatottsága egészen lázas betegségig fajul, hiszen az orvosok már nem is titkolóznak. A dauphin úr termeiben útrakészen áll minden. Ha beáll a katasztrófa, az udvari etikett nem tűri, hogy az új király a halottal egy fedél alatt maradjon. A lovak állandóan felnyergelve, a hintók befogva, a testőrök gyászruhája elkészítve, mindenki remegve, idegesen várja a következő pillanatot... Alapjában véve, már senki sem bánna, ha túl lennének a dolgon.

S míg Versailles így remeg az izgalomban, Páris fásult, hideg és közömbös. Mintha nem is tartoznék reá az egész dolog. A király haldoklik? Eh bien, ez voltaképen a versaillesi udvar magánügye, minek avatkozzunk mi bele? A párisi érsek kinyitatta ugyan a templomokat, elrendelte az általános könyörgést, az összes harangok zúgnak, a nép azonban komoran, egykedvűen, hidegen megy a dolga után. Eszeágában sincs benézni a templomokba, hogy haldokló királyáért egy imát mondjon. Ott vannak a papok, - mondják nevetve - hadd misézzenek, azért fizetik őket, ez az ő dolguk, mi pedig lássunk a magunk dolga után. Egy sötét pillantást vetnek a rendőrökre, amint azt a leláncolt munkást kísérik, ki kijelentette, hogy őt nem érdekli a király gyógyulása vagy halála, mert ő úgysem éhezhetik már többet, - aztán összeszorított ököllel továbbsietnek.

És ott künt a falusi nép, a paraszt?!... Az még talán nem is sejti, hogy szent Lajos fia, a kegyelem és jog forrása, kinek uralkodása alatt szennyben, mocsokban, éhezve kellett pusztulniok, - most utolsó útjára készül. S ha hall is valamit róla, talán még sokkal közönyösebben fogadja, mint ama letartóztatott, láncokba vert párisi munkás. Mi közöm nekem ehhez a versaillesi komédiához?! Ez az udvari urak dolga. Az egyik Lajos elmegy, jön helyette a másik s az utalja ki majd az uraknak a kegydíjakat, a birtokokat, a kitüntetést, a hivatalt s az szedi el ágyamból a párnát, kamrámból a lisztet s az hajtja el istállóból a tehenemet.

Valóban az udvar magánügye ez az egész haldoklás, ők félhetnek, reménykedhetnek, intrikálhatnak, hízelelhetnek. De Franciaország?!... Franciaország annyit törődik haldokló királyával, mint amennyit az törődött vele életében.

Május 9-én az orvosok feladtak minden reményt. A beteg király mellől lázasan menekül mindenki, csak orvosai, leányai és gyóntatója vannak még vele.

Hiúságok hiúsága az élet - mondotta a hajdani zsidó király, bölcs Salamon. Ha ez a haldokló XV. Lajos kinyitja fáradt szemét és tudja mi történik vele, be kell látnia, hogy az övé még annál is rosszabb: *förtelmek förtelme*. Megcsinálhatja uralkodásának mérlegét s megláthatja azt, amit itthagyt. Haldokló szeme még egyszer megpihenhet a meggyalázott, tönkretett, kiszipolyozott Franciaországon. Láthatja tolvaj minisztereit, gyalázatos, becstelen udvarát, mely mint genyedő rákseb pusztította Franciaország testét, lelkét, erejét, méltóságát, becsületét. Láthatja annak az ötszázezer elesett, fiatal francia férfiúnak árnyképét, kik miatta estek el a „*becsület mezején*”. Az ő dicstelen, ostoba hadjáratai vitték mézárszékre azt a félmillió fiatal férfit, tettek nyomorékká, idiótává, örültté még ugyanannyit... Megjelenhetnek ágyánál a síró asszonyok, az anyák, a hitvesek, a testvérek, a sötétségbe, nyomorba, éhínségbe kutasztott árva gyermekek. Oda állhatnak a haldokló ágya körül és elmondhatják: el kellett pusztulnunk, mert hajdani kedvesedet, Pompadour márkinét egy csipős epigrammában megsértették. Feláldoztál minket egy hitvány, becstelen asszony mosolyáért.

S ami hátramarad? A tönkretett, kiszipolyozott ország... A nép, amelynek utolsó falatját elrabolták... A fiatal, derék, jó uralkodó, az új Lajos, kit eleve megfosztottak népe szeretetétől és becsülésétől... S ha majd eljönnek azok, akiknek követelni valójuk van rajtatok? A kitagadottak, a letaposottak, az elgázoltak?... Ha oda állnak és követelik a hosszú századok alatt felgyűlt adósság kifizetését!... Ha a fellegből, mely nyolc századon át gyűl az égen, kicsap a villám, vajjon külön válogatja-e a bűnöst, meg azt, aki ártatlan?! Nem rázza-e meg majd az egész világot a dörgés, nem veti-e ki sarkaiból mindazt, mit eddig szilárdnak, biztosnak hittetek?!...

Lát-e valamit ebből a haldokló király? Vagy a halál könyörületes volt hozzá és megfosztotta öntudatától, mielőtt a jövő rémképei megőrijthették volna.

Május 10-én egyszerre nagy zaj veri fel a versaillesi palotát. Az udvari népség rohan tisztelni az új király elé. XV. Lajos meghalt.

Igen, ott fekszik a halottas ágyán... De mintha nemcsak ő feküdne ott, mintha vele együtt ott feküdne feloszlásnak indulva a régi feudális Franciaország is...

A dauphin úr arcán őszinte bánat és meghiúsultság látszik. Ő talán az egyetlen, aki sajnálja a királyt. Ezentúl - fájdalom - ő sem élhet békében tovább lakatosmesterségének, abnormisan jó étvágyának, vadászatainak, mint eddig trónörökös korában tette. Uralkodói gondjai, kötelességei lesznek. A dauphin úr jó ember, jámbor, egyszerű lelkében ott él az óhajlás, hogy híven és becsületesen teljesíti minden kötelességét.

Mellette áll felesége, az osztrák császárlány, a ragyogó Marie Antoinette. Szép, büszke arcán illedelmes gyász és komolyság, de a szeme ragyog, az ő számára nem teher az uralkodás, a parancsolás, életének célja, reménye a királyi hatalom, dicsőség, uralkodás. Cézárok vére kering ereiben és ő úgy érzi, hogy rangja, méltósága, kiváltsága, vele született joga a hatalom, s ettől őt éppen olyan kevésbé foszthatja meg valaki, mint életétől.

Méltósággal teljes bájjal fogadja az udvar tisztelgését, mely sokkal inkább szól neki, mint férjének. Az ifjú király széles, kövér arcán a bánat mellett még legfeljebb valami unalomféle látszik. Legjobban szeretne visszavonulni lakatosszerszámai közé. Ebben a mesterségben nem közönséges ügyességre tett már szert.

A főudvarmester, De Brèze márki, jelt ad az indulásra, a következő percben már egy kocsi-tábor vágtat Saint-Cloud felé. A vidék falusi népe egy pillanatig utána bámul a fényes menetnek, aztán vállat von. Neki voltaképen nagyon közömbös az a Lajos is, aki elment s ez is, ki most jön helyette. Az ő helyzetén semmiféle Lajosok sem tudnak segíteni, még ha olyan jóakarattal is szeretnék megtenni, mint a kocsiban ülő fiatal király.

Az udvari nép kötelességszerűen gyászos arcot mutat, már csak a fiatal király miatt is, de Artois gróf, a király testvéröccse, amint ott lovagol az uralkodó pár hintója mellett, valami tréfás ötletet mond a királynénak. A szép, büszke arc elmosolyodik s ezzel a mosollyal a bánat, a gyász merevsége is megtört. Senki sem törődik többé a halottal, kit ott hagytak Versaillesben.

A halott királyt gyorsan eltemetik ősei mellé a Saint-Denis templomba. És e pillanatban talán senki sem sejtí, hogy a sír mellett ott áll halálraéretten a régi megrontott, megbecstelenített, halálos sebektől vérző feudális Franciaország is.

III.

Négy esztendő telt el azóta, hogy a fiatal XVI. Lajos elfoglalta ősei trónját s a négy hosszú esztendő majdnem semmi változást nem hozott Franciaország életében.

Az udvar nyugodtan folytatta tovább a maga léha, önző, saját élvezetein és multságain kívül egyébvel nem törődő életét. A király közömbös, unatkozó, - ez az állandó és leküzdhetetlen unalom különben is öröklött betegsége a Bourbon-családnak - egyebekben jóakarátú, szelíd természetű, lágyszívű, jólelkű, energiátlan és mindenféle nagyobb lendületre képtelen. Nem valami nemes anyag, de nem is rossz, vagy nemtelen; becsületes, bölcs, okos, előrelátó államférfiaktól vezetve, még lehetne vele előre is jutni. A jószándék mindenesetre megvan a szegény, boldogtalan királyban, csak hogy nem igen tudja, mit kezdjen, hová, merre forduljon ezzel a jószándékával? Vadászatain, a bonyolult szerkezetű lakatokon kívül alig foglalkozik egyébvel. Különben pedig telve a közönséges ember minden erényével. Jó családapa, gyöngéd férj, tisztességes ember, lágyszívű és irgalomra hajló, mindenre alkalmas, csak arra nem, hogy a szerencsétlen, tönkretett Franciaországot a züllésből, a romlásból kiemelje.

A versaillesi udvarban különben talán maga a király a legkevésbé érdekes személyiség. Jóindulatú, becsületes ember, ezt még azok is elismerik róla, kik később kénytelenek voltak őt a vérpadra küldeni. De hát mit lehet ezzel az ingatag, habozó, közömbös, sem magát, sem korát meg nem értő emberrel kezdeni?! Ámde itt van az ifjú, szép királyné, az uralkodásra predesztinált Marie Antoinette.

Az udvar hízelgői bókokban magasztalják ragyogó szépségét, a költők róla énekelnek, ő az udvar központja, ő nem járkál unalmas, közömbös arccal előre-hátra. Ragyogó, boldog mosollyal táncol a kitörni akaró vulkán felett! Elmés, ötletes, szenvedélyes, nagylelkű, hirtelen haragú, parancsolásra született és arra neveltetett. Most egyelőre nincs más gondja, mint egy új exotikus frizura kreálása, egy fantasztikus kosztüm tervezése, egy-egy sikerült jelmez rajza az operai álarcos bálra, ahol őfelsége a királyné nagy titokban személyesen megjelenik. Értelmes, kedves, szeretetreméltó, nagylelkű, nemesszívű asszony és még soha földi teremtés balgább, ostobább rövidlátással el nem játszotta életét, mint ez az idegenből idevetődött bécsi császárlány.

Vajjon nem tudja-e éppen olyan jól, mint maga a király, hogy kikerülhetetlenül rohannak az államcsőd, a teljes pusztulás felé? És mégis, mikor a király takarékoskodni akar (már amennyiben ő, a boldogtalan, akarni tud), a királyné éppen olyan hevesen tiltakozik multságai megszorítása ellen, mint a versaillesi udvar. Nincs? Pénz nincs? De hát mi ez? Hogyan lehet ez? Miért volt bőven századokon keresztül és miért apadt el éppen most, az ő uralkodásuk idején? A király ijedten húzódik vissza a könnyek elől - éppen úgy, amint gyáván visszahúzódott udvarának kifakadásai és szemrehányásai elől.

Hiszen Necker úr, kit már két ízben nevezett ki pénzügyminiszternek, kategorikusan megmondotta, hogy Franciaországon csak a legszigorúbb és legkegyetlenebb takarékosság segíthet. Necker urat a király az udvar parancsára küldette száműzetésbe. Ez a svájci protestáns bankár a legkeresztényebb király udvarának kegy- és évdíjait kezdte megnyirbálni! De hát mi ez? Hogy merészkedik ezt tenni? Elvenni a kegydíjamat?! Hát nem az én nagyapám állt ott az ifjú XV. Lajos mellett, mialatt őfelsége egy szarvast leterített, nem ez ünnepélyes, egész országot boldogító fejedelmi cselekedet alkalmával kaptam 30.000 frank évi kegydíjamat?! Vagy nem az én úkapám neveltette-e meg egy elmés mondásával a megdicsőült XIV. Lajost? A napkirály a mosoly után 50.000 frank kegydíjjal jutalmazta meg derék ösömet. Most jogos örökségemet, egy francia főúr törvényes örökségét akarja elvenni ez a hitetlen, ez az idegen,

ez a kálvinista svájci bankár?! Hát ezt nem lehet, ezt nem szabad túrni. Vagy nem volt-e igaza Bezenval bárónak, ki őszinte, nyers szavakkal mondta meg véleményét a királynak: „Sire, ez így nem mehet tovább! Az ember este nyugodtan lefekszik, mint ennyi meg ennyi ezer frank évi jövedelem vagy kegydíj birtokosa, s reggel a felséged pénzügyminiszterének, Necker úrnak jóvoltából, mint tönkretett, szegény koldus ébred fel. Sire, ezt nem tűrhetjük tovább, végre is nem élünk Törökországban.”

- Bezenval kissé nyersen beszélt, de bátor katona módjára, - mondja elismerően a királyné és a takarékos Neckernek távoznia kell. Kitüntetésekkel, dicsérettel, szép szavakkal küldték el, - de mégis elküldték.

Nos, hadd jöjjön helyette Monsieur Calonne, a zseniális financier, ki újra fényt és pompát áraszt az udvarra, kinek pénzügyi tranzakciói és műveletei csak költség és kamat fejében naponta két milliót emésztenek fel. Nem tesz az semmit. A versaillesi udvar elégedett - és ez a fődolog.

A szép királyné valami új diadémot akar, melynek megszerzése több millióba kerül. Marie Antoinette maga is visszaretten az óriási számlától és félénken mondja az új pénzügyminiszternek, Calonne úrnak: „Félek, hogy túlon túl nagy az összeg s a mai viszonyok közt nehéz lesz majd előteremteni.”

- Madame, - felelt Calonne úr mélyen meghajolva - ha nehéz, akkor már meg is van, ha lehetetlen, akkor csak holnap lesz meg, és én alázatosan bocsánatot kérek ezért a kis késedelemért.

Tündöklő, ragyogó mosoly a válasz s az ifjú, szép királyné hajába tűzi a drága diadémot. Ugyanabban az időben írja Victor Mirabeau gróf, az Emberbarát című könyvnek a szerzője, a nagy Mirabeau gróf apja, a következő levelet Rochefoucauld hercegnőnek:

„A mont-dorei búcsún voltam, Madame. A hegyek közül lejöttek a földművesek, a parasztok. Facipőjük kopogott és zsíros, piszkos, hosszú hajuk a vállukra omlott. Arcuk fakó, földszínű, szemük lázas, ajkuk cserepes az éhségtől. Undorítóak, förtelmesek, rossz szagúak mind - mind, a hímek és a nőstények is. Ezek a szerencsétlen nyomorultak, kik egymás szennyében és verejtékében fürödnek, megfagyasztják az ember ereiben a vért. Arra gondolok, hogy milyen szörnyű pillanat lesz az, melyben rájönnek, hogy ők is emberek, s ha már szántanak, vetnek, aratnak és minden durva munkát elvégeznek helyettünk, illendő volna nekik is adni valamit abból, amit ez a francia föld terem. És mikor látom, hogy a bolondoktól, csalóktól és szédelgőktől vezetett állam milyen nyugodtan hagyja e boldogtalanokat barlangjukban, odúikban éhezni, fázni, izzadni, megfosztva őket a sótól, a fától, a búzától, megfosztva őket nemcsak az emberhez illő élettől, hanem még attól is, hogy mint egészséges, szabad állatok kielégíthessék éhező gyomruk szükségletét, akkor arra gondolok, milyen lesz ennek az országnak a képe 15-20 év múlva, mikor törvény, szemérem, becsület zabola nélkül rohan majd előre. Én már öreg ember vagyok, Madame, és mosolyogva gondolok ezekre a dolgokra, melyeket nem érek meg, de ha csak kétszer olyan idős volnék, mint amilyen most ön asszonyom, akkor sírnék, keservesen zokognék magamért, embertársaimért, fajtámért, régi világomért, mely minden bűne mellett is kedves volt számomra, Madame.”

És Mirabeau márki nem áll egyedül a főurak közt, akik világosan látnak. Rochefoucauld herceg nyíltan megmondja, hogy a nép nyomora égbekiáltó és saját birtokán nagyon sok üdvös, kedvező reformot hoz be. Liancourt herceg a polgárság jogaiért harcol. Nyitassék meg előttük azonnal minden pálya, - mondja a herceg - éppen úgy, mint eddig a nemesség előtt. Lafayette márki otthagyja fiatal feleségét és résztvesz az amerikai szabadságharcban. Mikor hazajön, föl szabadítja minden jobbágját. De mit használ mindez? Egypár nemeslelkű ember jóakarata, önzetlensége, tüntető gyöngédsége?!

Mit használ már mindez? A végzet órája ütni is fog nemsokára. S mit segít most már, hogy a szép királyné szorgalmasan olvassa az enciklopédisták műveit, főleg ama szomorú, szigorú Jean Jaques Rousseaut, és olvasmányának hatása alatt pásztor-jelmezeket készített magának, gondosan megfürösztött, kék és rózsaszínű csokrokkal feldíszített báránycsokrokat legeltet a kis Trianonban. Üres, érzelgős komédia, bár a szép Marie Antoinette komolyan veszi. Éppen olyan komolyan segít a szegényeken, kiket a sors, vagy még inkább udvaroncainak ügyessége, festői rongyokba burkolva, elébe terel. Megindult szívvel, jóakarattal, nagylelkű lélekkel házasít ki fiatal menyasszonyokat s nagyon meg van botránkozva, ha a nép elnyomatásáról, szenvedéséről beszélnek neki. Ki nem szereti a jó népet? Ő maga, a királyné, nem a legmelegebben érdeklődik a dolguk, bajuk iránt?

Az udvari népség divatos, tüntető jóakarattal sokkal komolyabb tünet, hogy a művelt és gazdag polgárság is felfedezi a népet és kezd sorsa iránt érdeklődni, sőt ami ennél sokkal több, kezdi magát az elnyomottakkal azonosítani. Soha a francia nép sorsával annyit nem foglalkoztak, mint ebben az időben. A főúri szalonokban róluk beszélnek. A polgári ebédlőkben róluk vitatkoznak, Rousseau *Társadalmi Szerződése* ott áll minden művelt család könyvespolcán és ott áll az író fehér márványszobra is.

Az ember felszabadulása lett a jelszó. S az emberi jogok elmélete nem üres fecsegés többé és ember alatt immár nemcsak a papot, a nemest s a gazdag polgárságot értik, hanem a népet is.

Vajjon sejt-e már valamit mindebből a nép? Vagy állati öntudatlanságban, dermedtségben várja, míg órája ütni fog?!

S Párisnak, az ország szívének kellene a nagy kérdőjelre felelni.

Páris azonban most nem ér rá erre. Páris remeg az izgalomtól, a mámoros, diadalmas örömtől. Dicső, boldog, nagy napok virradtak rá; Európa bálványa, Franciaország büszkesége, Voltaire harmincéves száműzetés után visszatért hozzá.

A nyolcvannégy éves aggastyán, a fernay-i pátriárka visszajött az ő kedvelt, imádott Párisába. Királyi gesztussal még nagylelkű ajándékot is dobott az örömeiben mámoros város ölébe. Elhozta neki *Irénét*, utolsó tragédiáját, s Párist most jobban érdekli a bús bizánci dráma, mint saját maga és Franciaország sorsa, jövője. A hitetlen, a gúnyolódó, az elmés, a szkeptikus Páris térdet-fejet hajt, mirhát és tömjént szór, mert megjelent a hitetlenség, a kétely, a gúny, a szépség halhatatlan prófétája és mestere: Voltaire. Ott térdel előtte a dúsgazdag polgárság, a főúri világ, sőt maga a királyi udvar is. Páris most nem bír foglalkozni senkivel sem - ott térdel Voltaire lábai előtt. És míg a bálványimádó vad rajongásával néz fel a gúny, a hitetlenség mesterére, elfelejti minden gondját. Csak nézi-nézi Franciaország büszkeségét, Európa bálványát, kinél soha senki több hitet, több babonát, több tekintélyt, több hatalmat és több előítéletet le nem rombolt, össze nem tört. A XVIII. század egyik legnagyobb embere, Európa koronázatlan fejedelme hazajött a lelkéhez nőtt Párisához, az ő Párisához - meghalni.

IV.

1778-ban vagyunk.

A színház nézőtere, páholyai, karzatai teljesen megteltek közönséggel. Voltaire drámájának, *Iréne*nek előadásán vagyunk.

A színpad ünnepélyesen feldíszítve. Oldalt Voltaire fehér márványszobra megkoszorúzva babérral. A színészek mind mesteri alakítást akarnak nyújtani ma este, de azért jóformán senki sem figyel a játéukra. Míg a bús bizánci dráma sorai csengenek fülükbe, szemük Európa ragyogó bálványát, Franciaország büszkeségét, Voltairét nézi. Így szemtől szembe látva a testet öltött lángészt, a Géniuszt, a közönség érdektelen és közömbös lett minden iránt, még maga az előadott dráma sem érdekelte. A lelkek Voltaireba merültek.

Európa koronázatlan királya ott ült a páholy egyik karosszékében. Ráncos, múmiaszerű arcában feltűnően szembeötlő volt az ifjú tűzzel ragyogó csodálatos szép, lobogó szempár. Ebben a csodálatos szép, nagy szempárban most csak fáradtság, unalom és csendes undor látszott. Szemmelláthatólag nem érdekelte senki és semmi. A színészek játékára oda sem figyelt. Észre sem vette, hogy az előadó színészek előtte külön mind mélyen meghajolnak, ahogy a királyi páholy előtt szokták tenni. Mikor már márványszobrát megkoszorúzták, bosszús harag látszott az arcán s a zúgó tapsviharra fáradtan, összetörten hajtotta le fejét.

Ez az öreg ember, mintha teljesen elszakadt volna az őt imádó századtól. Mióta Párisba visszatért, jóbarátjának és tisztelőjének, Villette márkinak a palotájában élt, a fernay-i pátriárka előszobájában éppen úgy tolongtak az emberek, mint a versaillesi díszes várócsarnokban.

Az előadáson ott van egész Páris, nekünk azonban néhány alak köti le különösen figyelmünket. Alakok, kikkel még találkozni fogunk s kiknek neve, tetteikkel együtt, bevonult a világtörténelembe.

Egy fiatal, magas, feltűnően komoly arcú leány ül két idősebb úr között. A fiatal leány arca olyan komoly, nyugodt és fenséges, mintha valami antik kameáról rajzolták volna le. Ilyen lehetett Pallas Athene húszéves korában. Nagy sötét szeme komoly figyelemmel kíséri az előadást. Ajkán ritkán jelenik meg mosoly, igaz, hogy akkor csodálatosan bájos, sugárzóvá válik az egész arc. Homloka magas, túlon túl domború, szinte férfias. Aki véletlenül rápillant, nem igen tudja szemét levenni róla. Pedig a feltűnően szép leány nem is ül páholyban. Szerényen húzódik meg egy támlásszékekben a két idősebb úriember között. Ez a szép, komoly, fiatal teremtés Jean Philipon vésőmesterember leánya: Manon Philipon, Roland de Platière lyoni iparfelügyelő menyasszonya.

Ott ül mellette a vőlegénye is: az egyik idősebb úriember az. Nem sokkal fiatalabb a Manon Philipon édesapjánál, a dúsgazdag párisi vésőmesterembernél. Roland úr közel huszonöt évvel idősebb, mint a menyasszonya és Manon édesapjának elég gondot okoz ez a tervbe vett házasság. De mit csináljon, mikor Manon olyan kemény, olyan energikus, olyan határozott. Felesége, a derék, jó asszony már régen elköltözött közülük, azóta a leány a maga akarata és ízlése szerint él. Igaz, hogy mindig helyeset akar és ízlése emelkedett és tiszta. Lelkes, okos, művelt. Kiváló teremtés, ki csak örömet szerez édesapjának. Csak most bosszankodik, hogy Manon, Roland de Platière-ral eljegyezte magát. Roland öreg és szegény, - panaszkodik minden ismerősének - de sokkal jobban ismeri leánya hajthatatlan akaratát, semhogy ellenkezne vele.

Roland úr boldogan ül szép, ifjú menyasszonya mellett. Nagyon szerette, becsülte ezt a komoly ifjú leányt s szeretete és becsülése házasesetük alatt az imádásig fokozódott. Meg-

indultan nézi a leány klasszikus profilját, ki ifjúsága és szépsége teljességében neki nyújtotta a kezét. A már-már öregedő férfi maga sem igen érti szerencsését, pedig, ha egy kicsit gondolkodik, hamar rájön a titok nyitjára.

Jean Philipon, Manon édesapja, egyike volt azoknak a gazdag, művelt, saját zsrjúkban és jólétükben fuldokló párisi polgároknak, kikről már egyszer beszéltünk. Vésőmesterember volt, de sokat tanult, művelt, olvasott, világlátott ember. Az enciklopédisták, a filozófusok munkáin művelődött, ízlése finom, csiszolt s fájón érinti minden sértés, minden lekicsinylés, melyet abban az időben a polgárembernek - a leggazdagabbnak és legműveltebbnek is - tűrnie kellett. Keresni, pénzt hajszozni, legitim vagy illegitim módon, becsületes vagy piszkos úton üzleteket csinálni, ez meg volt engedve a polgárelemnek, de egyéb aztán semmi. A polgárság kezében lassanként óriási vagyon halmozódott fel, amivel aztán rengeteg állampapírt vásárolt. Lassanként a művelt, gazdag polgárság lett az állam hitelezőjévé. És itt az üzleti szempontok hatása alatt kezdenek érdeklődni az állam ügyei iránt.

Addig a központi királyi hatalom, a nemesség és papság kezében volt letéve a vezetés. Még a parlamentek sem igen szólhattak bele az ország sorsának vezetésébe. A parlament akkoriban nem népképviselői gyűlést jelentett. Törvényhozói joga nem is volt. A királyi hatalom által kiadott rendeleteket beiktatta s így váltak azok törvényessé. Azonfelül volt valami igazságszolgáltatási hatásköre, de ezt kénye-kedve szerint nyirbálta a királyi hatalom. A parlamentnek megvolt ugyan az a joga, hogy a neki nem tetsző rendeletek beiktatását megtagadja s az olyankor nem is válhatott törvénné, de erre a jogra is azonnal zabolát vethetett a központi királyi hatalom.

A zabola: a *lit de justice*, az igazság ágya volt. A zúgolódó parlamentet ugyanis a király kirendelte felséges színe elé és *megparancsolta* nekik az iktatást. S ilyenkor már nem volt szabad többé ellenkezni. Láthatjuk hát, hogy a parlamentek hatalma milyen illuzórius semmiség volt. S a királyok még ezt az illuzórius hatalmat is gyakran felborították. A napkirály, a dicső XIV. Lajos lovaglóstórával kezében kergette szét a párisi parlamentet, aztán nyugodtan elment vadászni a chantilly-i erdőkbe.

Az államügyek vezetése teljesen a király, a nemesség és a papság kezében van. S ezek semmiképpen sem tűrik, hogy a polgárság - a népről még beszélni sem lehet - beleavatkozzék abba, amit ők saját benső ügyüknek tartanak. Ez volt a kor felfogása s a jó polgár maga is azt hiszi, hogy a kor felfogásának igaza van. A király úgy rendelkezik országával, mint a földbirtokos a birtokával s ha az ország a züllés szélére jut miatta, az is az ő privát dolga, melybe beleszólása senkinek sincsen.

De mikor az állampapírok nagy része a gazdag polgárság kezébe jut s a polgárság az állam hitelezőjévé válik, egyszerre vége lesz a közömbösségnek és nembánomságnak. Érdeklődni kezd Franciaország politikája iránt. Végre is ő a hitelező s tudni akarja, milyen vállalatba fektette a pénzét? Ez a polgári elem értelmes, okos, művelt, praktikus gondolkozású, gyorsan belátja, hogy Franciaország helyzete kétségbeesítő. Az állam hajóját egyenesen szirtnek viszik s a hajótörésben elvész az ő munkájának és takarékoságának gyümölcse is. Most már kritikus szemmel nézi az állam vezetőinek munkáját. És nincs szigorúbb, kérlelhettelebb kritikus, mint a hitelező.

Íme, az első lépés, melyet nyomon követ a többi. A művelt, vagyonos polgárság felemeli szavát és szava már messzire hallatszik. Micsoda rabság ez, amelyben mi élünk?!... Ez így nem mehet tovább! Látja, hogy sem műveltségben, sem tudásban nem áll hátrább a nemességnél s mégis el van zárva előle az élet. (*Élet* alatt akkoriban tudniillik a versaillesi udvart értették az emberek.)

Ez a művelt, gazdag, elégedetlen polgárság felette veszedelmes elem. Neki már nem elég a jó ebéd, a szép palota, a pompás kocsi, sőt még a jó könyv sem. Tér, levegő, érvényesülés kell neki!... És ez az, amit nem kaphat meg. A gazdag adóbérlőné teleaggathatja magát briliánsokkal, de hiába, nem jelenhetik meg a versaillesi termekben, a Trianonban, nem nézheti végig a *lever du Roi* szertartását, hogy mint adják rá a királyra, a királynéra a nagy nyilvánosság szemeláttára ingét, ruháját. Ebben a boldogító gyönyörűségben csakis a főnemességnek lehet része. Ott tolongani a király és királyné hálótermében, míg azokat reggelenként felöltöztetik!...

Nem, a két világ szigorúan el van zárva egymástól, de azért együtt olvassák a Voltaire gúnyos, kegyetlen, minden tekintélyt leromboló írásait. És itt vannak a Rousseau könyvei. Kemény, vádoló minden eddigi jog és hatalom forrását támadó sorok. Együtt olvasnak, együtt bámulnak, együtt tömjénezik és egyik sem sejti, hogy saját halálos ítéletüket olvassák, míg ezekben az írásokban lapozgatnak. Itt vannak a nagy enciklopédistáknak, Montesquieunak, Diderotnak, D'Alembertnek munkái. Keserű vádak, heves támadások, gyilkos gúnyolódások egész eddigi életük, jogszokásuk, társadalmi és vagyoni elosztódásuk, a régi szokás által szentté vált jogok, igazságok és kiváltságok ellen.

De megjelennek nemcsak a halhatatlan lángelmék, hanem ama könnyebbfajtájú, kisebb mulattatók is. Vagy talán nem tapsoltak frenetikus tetszésvihar közepette ama Beaumarchaisnak, mikor színdarabját, a »Figaró házasságá«-t játszották? Az egyik szereplő az arisztokrátákról beszélgetve, azt kérdi a másiktól, mit tettek ezek az urak, hogy minden rang, dicsőség és hatalom az övék!? „Méltóztattak megszületni”, felel a másik. És az elmés mondásnak maga az arisztokrácia tapsolt a legjobban. Páris egyik legszebb és legelőkelőbb asszonya, Rochefoucauld hercegné, külön megírja naplójában, hogy ez az elmés mondás nagyon tetszett neki.

Oh, a jómódú polgárság lelke éppen úgy tele van haraggal és keserűséggel, mint az éhező népé! Mi haszna van Jean Philipon úrnak nagy vagyonából, ha egyetlen leánya, Manon nem bír érvényesülni. Óriási utánjárás, dupla tandíj és dús ajándékok lefizetése mellett, a kis Manon mégis bekerül egy nemesi leányokat nevelő intézetbe, hol a nagy és dús alapítvány mellett a jó apácák elnézik, hogy a kis leánynak nincs nemesi címer hímezve a fehérneműjébe.

Manon Philipon ott nevelődik Franciaország legelőkelőbb leányai között és Philipon úrnak, a vésőmesternek, ha elmegy a zárdába, vérbe borul az arca a leereszkedő, pártfogói hangért, mellyel vele, a dúsgazdag polgáremberrel, beszélnek; de ugyanakkor boldogan látja leányát, a gyönyörűen serdülő Manont a zárda kertjében a nemesi kisasszonyokkal együtt sétálni, mert ilyen a párisi polgár és ilyen Franciaország gazdag és művelt polgársága. Reszket dühében, ha a bántó lenézéseket, az igazságtalan előítéleteket látja, de nem arra gondol, hogy azokat lerombolja, hanem minden erejével azon dolgozik, mint jusson be ama boldog kiváltságosok közé.

Manon pár év múlva hazakerül apja házába és itt éri életének legsúlyosabb, legkeservesebb csalódása. Nemesi barátnői mind elpártolnak tőle, a maga körében meg nem talál illő társat. Sértődve visszavonul könyvei közé és tanulmányainak él. Apja vagyona felmenti őt az élet gondja, terhe alól. Beletemetkezik kedvenc témájába, az ókor történetébe. Az antik világ példája lelkesíti. Elméje friss, gyors, finom, hihetetlen nagy érdeklődésre és befogadásra képes. Megtanul latinul, görögül. Állandóan történelmi tanulmányok között él és az antik köz-társaságok szabadságáról, békéjéről és boldogságáról álmodozik. Plátó állama lebeg előtte. Hol a bölcsek és tudósok kormányozzák a világot Ő még jól ismeri XV. Lajos uralmának gyalázatosságát és látja XVI. Lajos tehetetlenségét. A szép klasszikus arcú Manon azonban nem törődik a valósággal, átengedi magát álmainak. Hiszen az álmok oly szépek, oly nemesek, oly andalítóak, mint amennyire beteljesíthetetlenek és megvalósíthatatlanok. És itt volt a francia forradalom egyik legszebb, legtisztább, legnemesebb, legbüszkébb alakjának, Manon

Philiponnak a tévedése. És ez a tévedés ejtette meg később az egész girondista-pártot, melyet Manon Philipon, Roland de Platière felesége vezetett és irányított.

De most figyeljünk a színpadra. A függönyt leeresztik, a második felvonásnak vége. A közönség kitódul az előcsarnokba, Roland karját nyújtja menyasszonyának és kivezeti a szabadabb levegőre.

Az előcsarnokban egy feltűnően szép arcú, élénken gesztikuláló, kissé olaszos kiejtéssel beszélő úr állja útjukat. „Régi barátom” - mondja Roland úr, menyasszonya felé fordulva. Az idegen mélyen meghajol a leány előtt.

- Uram, - fordul aztán Roland felé panaszosan - egész nap lóttam-futottam és semmi eredmény.

- Hogyan, - érdeklődik Roland - nem sikerült a dolog?

- Legalább is felette nehezen megy,- rázza fejét a másik. - Hiszen ön tudja, hogy a fiamat akartam a briennei katonai iskolába beíratni. Most nagyon szigorúan vizsgálják a beíratásnál a nemesi leveleket. Négy apai és anyai őst okvetlenül ki kell mutatni a felvétel előtt. Nos hát, nálam az egyik nagyanyai részről valami kis hiányosság van. No de hát ilyen apróságot csak el lehetne nézni, hiszen ez, úgyszólván, csak formahiba és egy ilyen régi családból való fiút azért visszautasítani...

- Én már mondtam önnek, - felelt Roland - hogy próbálja meg Viliette márki pártfogását megnyerni, ha ő szól a fia érdekében, minden menni fog.

- Nem bírok bejutni hozzá, - panaszkodik a másik. - Hiszen tudja, hogy bánnak velünk, szegény idegenekkel itt Párisban, lóthatunk-futhatunk és mindenütt csak csukott ajtók. Pedig eredmény nélkül nem akarok hazatérni Korzikába. A fiamat okvetlenül el kell itt helyeznem előbb. És azalatt ott Ajaccióban minden össze-vissza megy s a feleségem, szegény, egyedül kínlódik a sok gyermekkel. Éppen ezért arra akarom önt kérni, Roland úr, írjon egypár sort az érdekeben Villette márkinak. Az ön ajánlólevelével talán bejuthatok hozzá.

Roland vállát vonogatja.

- Ha kívánja, természetesen megteszem, de hogy eredménye is lesz közbenjárásomnak, arról, sajnos, igazán nem merem biztosítani.

Az idegen úr hálálkodva búcsúzik és távozni akar. Roland azonban utána szól:

- Pardon, uram, legyen szíves feldiktálni az adatokat pontosan, ha már írok, szeretném, ha eredménye is lenne levelemnek.

Az idegen úr visszafordul, Roland úr előveszi zsebkönyvét és írni akar.

- Kezdjük hát az elején - mosolyog az idegen úr. - A nevem, mint jól tudja, Carlo Buonaparte, feleségem Ramolino Leticia, családjá talán még régibb, mint az enyém. Az ősök táblázata be van nyújtva s így...

- És a kisfiú? - kérdezi Roland. - Hogy is hívják a fiát?

- A fiú neve Buonaparte Napoleone, született 1769 augusztus 15-én Ajaccióban.

- Furcsa neve van a fiának, - mondja Roland. - Felírom, hogy el ne felejtsem s Isten önnel, uram!

Roland úr tovább sétál menyasszonyával, mikor egy vékony, madárcélú, összeszorított ajkú, vértelen, sápadt arcú fiatalember emeli meg kalapját.

- Ön megjött Arrasból? - szólt Roland. - Örvendek, hogy bemutatathatom menyasszonyomnak. És engedje meg, Manon, hogy figyelmébe ajánljam ezt a fiatal urat. Alig több valamivel húsz esztendősnél s már egy gyönyörű kis tanulmányt adott ki, mely úgy a jogászok, mint a nagyközönség körében méltó és megérdemelt feltűnést keltett.

- És miről szól könyve? - érdeklődik Manon.

- A halálbüntetés eltörléséről, - felelt a fiatal úr. - Most az arrasi bírósághoz neveztek ki, de nem fogom megtartani hivatalomat, mert minden halálbüntetést, melyet ember embertársaira kimond, egyszerűen közönséges, gaz és alávaló gyilkosságnak tartok.

- Ön pályáját vágja ketté ezzel a lemondással, - szólt Roland elgondolkozva.

- Lehet, - szólt a fiatalember - de az meg bizonyos, hogy én nem bírok hit és meggyőződés nélkül élni.

Ezzel búcsúzott és ment. Manon Philipon elgondolkozva nézett utána.

- Érdekes ember. Hogy hívják?

- Maximilien Robespierre. Úgyszólván gyermekkora óta ismerem. Ritka becsületes, derék, jó ember.

- Szeretem azokat az embereket, kik elveikhez minden akadályokon keresztül is ragaszkodnak, - mondotta Manon.

Aztán majdnem visszaretent és belefogódzott Roland karjába.

Roland riadtan nézett menyasszonyára. Először látta ijedtnek, idegesnek, mióta ismerte.

De mikor észrevette, mi ijesztette meg, maga is visszahőkölt.

Egy sötét arcú, lobogó szemű ember ment el mellettük. Kopott, gondozatlan ruhája feltűnővé tette a tömegben. Valami szomorú, kegyetlen láng lobogott szemeiben. Ajka körül a kétségbeesésbe kergető gyűlölség ült. Egy pillantást vetett Rolandra és menyasszonyára, aztán vállat vont és tovább ment.

- Talán ismeri ezt az embert? - kérdezte Manon a vőlegényét. - Olyan különös tekintete volt.

- Láttam, egészen megrémítette, pedig hát...

Roland vállat vont és úgy folytatta.

- Pedig hát semmi oka sincs reá. Ártatlan, álmodozó ez az ember. A gyűlölség álmának él. Nagyon sok foglalkozása volt, most jelenleg a király testvéröccsének, Artois grófnak istállójához van lódoctornak kinevezve. Különben Jean Paul Maratnak hívják.

- Különös szeme van, - ismételte újra Manon; - én, aki kevés dologtól félttem életemben, megrémültem tőle. Annyi harag, annyi fájdalom, annyi gyűlölség lobogott a szeme mélyén. Vajjon ki ez az ember?

- Azt nem tudom. Annyit tudok róla, hogy egyik állásában sincs tovább hat hónapnál s nem öt küldik el, hiszen ügyes és használható ember, hanem ő hagyja faképnél kenyéradó gazdáit. Halálosan gyűlöli és megveti őket, az első alkalommal szemük közé vágja gyűlöletét és megvetését.

- De hát akkor miért vállal állást?

- Ezt is megmondom önnek. Ennek az embernek, ki állandóan azt hirdeti, hogy negyven láb magas akasztófát kell felállítani Páris szívében és az akasztófára a grófokkal és hercegekkel együtt a polgárembereket is fel kell húzni, van egy gyöngéje. Feleségül vett egy szegény mosónőt, akit gyöngéd szeretettel bálványoz, imád, kihez soha életében még egy haragos szót

nem szólt. Hogy ennek az asszonynak meg a gyerekének kenyeret adhasson, állást vállal néha-néha, de sehol sem bírja ki hat hónapnál tovább. Akkor bemegy a kenyéradó gazdájához és alávaló gaz rablónak, uzsorásnak nevezi. Ez már így tart évek óta. Ennek az embernek a szíve telve van gyilkos, mérges, embert ölő haraggal s már igen sokan hallgatnak reá.

- Hol?

- Ahova bejuthat. Viszi magával lobogó gyűlöletét az uralkodó osztály iránt.

Manonnak egyszerre piros lett az arca.

- Az uralkodó osztály? Majd erre én is elmondok önnek valamit, de most csöngetnek, a szünetnek vége.

A közönség visszasietett helyére, *Irénét* hallgatni, Voltairt ünnepelni s Manon csak a következő szünetben beszélhetett vőlegényével.

- Ön a Jean Paul Marat gyűlöletéről beszélt. „Hát azt hiszi, én nem gyűlölöm az arisztokratákat?” Még serdülő leányka voltam, mikor egyszer nagyanyámat - ön tudja, milyen finom megjelenésű, művelt asszony volt szegény - egy jótékonyági ügyben valami nemes hölgy meghívta. Nagyanyám engem is elvitt az ülésre. A nemesi hölgyek, a velem egykorúak, mind támlásszékekben ültek, nagyanyámnak pedig egy alacsony, támlanélküli zsámoly volt oda-készítve, nekem semmi. Engem nem ültettek le. Kifordultam a szobából és azóta égő, olthatatlan, soha ki nem engesztelhető gyűlölettel nézem az egész arisztokráciát. Nem kell önnek magyaráznom, hogy ez a gyűlölet teljesen személytelen s nem egyének ellen szól, hanem az osztály ellen. Oh, látja, én jól meg tudom érteni ezt a beteges, sápadt, lobogó szemű Jean Paul Marat-t.

Roland menyasszonya arcába nézett. A szép leánynak krétafehér volt az arca és izzó tűzben lángolt a szeme.

- Ön azt hiszi, Manon, hogy érti Marat-t, pedig egy egész világ választja el tőle. Ő a kereskedőt, iparost, vállalkozót, éppen úgy gyűlöli, mint az arisztokráciát. S amellet - itt elmosolyodott Roland - az ön programjában úgy tudom, nem szerepel az akasztófa. Jean Paul Marat pedig együtt akarja kiirtani őket.

- Oh, az lehetetlen, - mondotta Manon, fejét felvetve - a művelt, liberális polgárságot?... Gyűlöli?!... Ugyan hogy mondhat ilyet?...

- Maratnak sem a liberalizmusukra, sem a műveltségükre nincsen szüksége.

- De hát akkor ki éljen és ki uralkodjék Franciaországban? Ki váltsa meg, ki vezesse ki ezt a szerencsétlen országot a gyötrelmek poklából?

- Marat úr azt mondja, hogy a nép és a munkásság.

- De hát az még állati öntudatlanságban él.

- Marat úr azt mondja, hogy öntudatra kell hozni őket.

- De hiszen szegény és tudatlan.

- Marat úr azt feleli erre, hogy majd elveszi a gazdagoktól a pénzt s eltanulja tőlük a tudományt. Ő ezt nem tartja lehetetlennek.

- És ön?

- Én részemről szeretném, ha Marat urat - anélkül, hogy valami nagyobb baja történnék biztos helyre elzárnák és ártalmatlanná tennék és szeretném, ha Franciaország sorsa, hacsak tíz évre is, a művelt, törvénytisztelő, becsületes polgárság kezébe kerülne.

Manon hallgatott, aztán egy fordulónál megint két fiatalember üdvözölte Rolandot.

- Ezek is érdekes emberek, - magyarázza menyasszonyának - az egyik Camille Desmoulins, egy igen tehetséges fiatalember. Ujságíró.

- S ki volt a másik? - kérdezte Manon. - Az a hatalmas, szélesvállú fekete ember?

- Az egy fiatal ügyvéd. Most került fel Párisba. Egy ideig foglalkozás nélkül ódöngött, aztán most azt mondják, hogy az orléansi herceggel van összeköttetésben. Ön bizonyára tudja, hogy a herceg palotájában, a Palais Royalban gyűjti össze a királyi párral és az udvarral elégedetlenkedő elemeket. Ügyvédekkel, írókkal vádiratokat, cikkeket, paskillokat szerkesztett a király, a királyné és a versaillesi udvar ellen. Ez a fekete, vastagnyakú, hatalmas fiú is ilyesmit csinált. Furcsa mesterség, mi? Egyáltalában Párisban sohasem kódorgott annyi szélhámos és bandita, mint most.

- Hogy hívják ezt az embert! - kérdezte Manon.

- Georges Jacques Danton, - felelt Roland és újra bevezette menyasszonyát a nézőtérre.

V.

Az előadásnak vége. A színházi közönség tombolva őrzög; a fernay-i pátriárka, Európa bálványa fáradt, unott mozdulattal bólint. Mintha őt érdekelné legkevésbé ez az őrzögés. Halvány, beesett, ráncos arca kedvetlen, szomorú; szemei, melyek csodálatosan szépek, ifjak és ragyogók máskülönb, most fásultan, közömbösen néznek le a tömegre. A páholyban vele együtt ülő Villette márkiné felé azonban udvarias, gáláns mozdulattal nyújtja karját és elindulnak. A színház előcsarnokában szinte életveszélyessé válik a tolongás, mindenki közel akar férközni hozzá!... Látni akarja őt, a Dicsőt, a Nagyt, a Halhatatlant, ki törvényt szabott korának és századok által szentesített tekintélyeket, babonákat rombolt össze fekete, apró betűivel.

Richelieu marsall maga segíti be Voltairt a kocsiba, ott megkérdi tőle:

- Nos, Monsieur Voltaire, meg volt elégedve a mai estével?

Voltaire kelletlenül elfordítja fejét és bosszús hangon felel:

- Majdnem megfojtottak az ostobaságaikkal.

Ez a bosszús kedvetlenség egész este nem tűnik el az arcáról, míg a hintó körül tomboló, őrzögő tömeget nézi. Olyan hideg, fásult és közömbös az arca, mint aki már elvonatkozta magát a földi dolgoktól és akinek semmi köze nincsen ehhez a hiúság vásárához.

Egyszerre egy egyszerű, fejkendős asszony férközik közel a díszes, ezüsttel kivert hintóhoz. Egy gyermek van a karján. A gyermeket magasra tartja feje fölé, hangosan kiáltja:

- Ide nézzél, fiam! Látnod ott a kocsiban azt az öreg embert?! Ez bosszulta meg a Calas-család becsületét és harminc év óta ez az ember bosszul meg minden igazságtalanságot, jogtalanságot és kegyetlenséget, mit az emberek az elnyomottakon és szegényeken elkövetnek.

Európa bálványa a munkásasszony felé fordítja fejét és Franciaország büszkesége egy csókot dob a gyermek felé. Ettől kezdve egy kissé derültebb a tekintete és pirosabb az arca.

Igaz, a Calas-család! Voltaire esztendőkön át keserves harcokat vívott értük. Vallási fanatizmusból halálba üldöznek egy becsületes, ártatlan protestáns embert. Az ártatlanul kivégzett ember családja a fernay-i pátriárkához fordul védelemért és segítségért.

És itt kezdődik Voltaire életének legszebb fejezete. Az üldözött családot védelmébe veszi, házába fogadja és elszánt hadjáratot indít érdekükben. Egyik röpirat a másik után... Európa koronázatlan királya, az írók és tudósok fejedelme minden dolgát elhanyagolja, hogy egy ártatlan kivégzett ember emlékének igazságot szolgáltatson.

Háborúban sohasem ismert irgalmat, most még kevésbé ismer, mint valaha. A Voltaire gúnyja jobban öl a golyónál. Nagy Frigyes mondotta egyszer, hogy a Voltaire csúfolódása ellen a sír sem ad menedéket.

És Voltaire elérte célját. Az ártatlanul kivégzett Calasnak nem adhatta vissza életét, de a család visszakapta becsületét és vagyonát. Az ítélet hozói mind száműzettek. Voltaire diadal-maskodott.

És Voltaire büszkébb a munkára, melyet a Calas-ügyben végzett, mint könyveire, mint a fejedelmek hízelgéseire, Európa bálványozására. Még egyszer a fejkendős munkásasszony fölé fordítja arcát, reá mosolyog a gyermekekre, aztán a hintó eltűnik a mámoros, az őrzögő tömegben.

Odahaza a Villette-palotában azonnal bevonult lakosztályába, hogy pihenjen, de itt sem volt nyugalma. Kihallgatásra jelentkezők várták és a szolgálatára kirendelt komornyik, Jean, egymásután eresztette be őket.

Elsőnek Rochefoucauld hercegnőt eresztette be Jean.

Voltaire már ott ült egy karosszékben, a hercegnő mély udvari bókot csinált, aztán alázatos mozdulattal megállt a karosszék mellett és csöndes hangon kérdezte:

- Monsieur Voltaire, ha volna egypár perce a számomra?

A kiaszott múmia-kéz udvarias mozdulattal a pamlagra mutatott, ám a nagy lángoló szempárban csak halálos fáradtság és unalom borongott.

A hercegnő leült és Európa bálványa, a száműzetéséből hazatért ferney-i pátriárka a legszebb szőke hajat nézte. Aztán, mintha bántotta volna szemét ez a kontyba csavart napsugár, lehajtott a gyengeségtől kábult, szegény öreg fejét. A hercegnő azonban észrevette azt a bámuló pillantást, azt az egyetlenségű percet, melyben Monsieur Voltaire nem volt 84 éves. És úgy érezte, hogy e pillanatban találta meg jutalmát annak, hogy dacolni mert a divattal, az udvarral, Versaillesel és nem rejtette paróka alá a világító, melegítő fényerdőt, - a haját.

- Monsieur Voltaire, - mondta a lehajtott fejű öreghez fordulva - ma nálam volt Lamballe hercegnő.

Várta a hatást. De az öreg nem emelte fel a fejét. Szeme makacsul a selyemszőnyeg mintáit nézte. Így hát a hercegasszony hangosabban folytatta:

- Monsieur Voltaire biztosan ismeri a királyné legjobb barátnőjét. Mindennap itt kocsikázik el a Villette márki palotája előtt. Mert a hercegnő, mióta ön hazaérkezett, itt él Párisban.

Voltaire csöndes, fáradt hangon kérdezte:

- Van önnek valami parancsolni valója számomra, Madame?

- Lamballe hercegnő tegnap felkeresett, ő már régen bámuló érdeklődéssel nézi önt, Monsieur Voltaire és...

A kiaszott múmiafő felemelkedett és a lobogó, csodálatosan szép szempár egyenesen a szőke asszony szemébe nézett.

- Madame, nekem azt mondták, hogy Lamballe hercegnő Franciaország legszebb asszonya volna, ha véletlenül az a szerencsétlenség nem történik vele, hogy egyidőben él önnel. A francia főrangú ifjúság még sokkal kevesebbet ér, mint hittem, ha egy ilyen asszonynak nincs más mulatsága, mint öreg, fáradt és pihenni vágyó emberekkel foglalkozni...

A hercegnőnek szigorú utasítása lehetett, mert e nem éppen bátorító közbeszólás után is folytatta:

- Lamballe hercegnő tulajdonképpen nem is a saját érdeklődéséről beszélt, hanem egy sokkal magasabb állású hölgyéről.

Várta a kérdést, de mert az öreg ember mereven lehajtott fejjel és mozdulatlanul nézte a szőnyeg mintáit, hát folytatta:

- A királyné őfelsége kegyeskedett tudakozódni ön felől, Monsieur Voltaire. Szeretné önt látni, óhajtana önnel kissé beszélgetni, az írásait már elolvasta...

- Szegény fiatal asszony, - sóhajtott Európa bálványa - a versaillesi élet olyan unalmas mostanában?

- Különösen a porosz király ellen írt dolgai érdekelték őfelségét és éppen erről szeretne önnel beszélni, Monsieur Voltaire.

Az öreg ember mosolygott, a mosolya csodálatosan ifjú és friss volt.

- Minek? Megírtam a porosz királyról, hogy a világ legnagyobb zsarnoka és legzsugoribb gazembere. Ez nagyon tetszett a királynénak. De vajjon tetszenék-e, ha elmondanám, hogy ehhez a porosz Frigyeshez hasonló merész, szárnyaló, színes és nagy lélek nem született sem itt Versaillesben a lilomos címer, sem ott Bécsben a kétféjű sas védnöksége alatt.

- Monsieur Voltaire ma nagyon rosszkedvű. De mit mondjak Lamballe hercegnőnek?

- Csupa szépet, jót és alattvalói hűségtől áradozót, de az okvetlenül benne legyen, hogy nem megyek Versaillesbe.

A hercegné udvari dáma volt és tudta, hogy uralkodókkal nem szokás vitatkozni. S nem egy Isten kegyelméből való uralkodó ül itten előtte görnyedten, reszkető fejjel a karosszékben. Mosolyogva bókkolt hát s mikor a száraz, kiaszott múmia csontvázkezét kezében tartotta, hirtelen ajkához emelte a sárga ujjakat.

Voltaire gyöngéden megfenyegette a hercegasszonyt.

- Ah, Madame, ez nem volt nobilis! Bosszút állni, ez rendben van. Én nem vagyok keresztény és így minden bosszút helyesnek, jogosnak tartok. No, de ilyen kemény, ilyen kegyetlen bosszú. Jó éjszakát, asszonyom.

Voltaire a kézcsók után arra gondolt, hogy nyugalma és békéje lesz, de tévedett. Villette márki, a házigazdája nyitott be az ajtón.

- Monsieur Voltaire, - mondotta - itt van Franklin.

- Franklin? - kérdezte eltűnődve az öreg ember.

- Igen, Franklin Benjamin, az amerikai köztársaság követe. Kihallgatást szeretne öntől kérni.

- Igen, várjon csak... Franklin?! Úgy-e az a nagy fehérkalapos ember? Mit akar az éntőlem?

Villette márki vállat vont:

- Istenem, Monsieur Voltaire...

Az öreg ember azonban haragba jött.

- Hát mi vagyok én? A háromlábú ember, vagy a zongorázó majom? Mit akarnak tőlem?! Miért gyűlnek folyton az előszobámba? Végre is maga, márki, megmagyarázhatná nekik...

- Nekem nincs jogom eltiltani innen senkit, - mondta a márki komoly, száraz hangon. - A napnak és lángésznek túrnie kell, hogy imádják. Ha terhére van az imádat, az nagyon sajnálatraméltó, de az embereket azért mégsem lehet letiltani a napfényes oldalról és nem lehet elkergetni, ha lelküket fel akarják emelni a testet öltött *Nagysághoz, Szellemhez, Dicsőséghez, a Géniuszhoz.*

Az öreg ember kissé elmosolyodott, de aztán megint elborult a szeme.

- Bolondság ez mind, édes márki. Ezek az emberek mind a bolondját járók. Én egy szegény, fáradt öreg ember vagyok és pihenni jöttem haza. De ha nem lehet, nem lehet... Mit bánom én!... Eressze be hát azt a Franklint... De csak holnap.

- Itt van már Gluck is.

- Gluck?

- A zeneszerző. Visszautazik Bécsbe és boldog volna, ha ön egy kézszorításra maga elé engedné.

- Hát jöjjön.

- Goldoni Olaszországból jött, hogy tiszteletét tegye önnél.

- Ha már itt van, hiába magyaráznám neki, hogy sokkal jobban becsülném és tisztelném, ha odahaza marad.

Villette márki összeszedte bátorságát és Európa bálványához fordult:

- És ez a sok hódolat, ez a rajongás, ez az imáadásig emelkedő szeretet, mind terhére van önnek, Monsieur Voltaire?

Az öreg ember csak a kezével legyintett:

- Hagyja el, kedves márki... Én fáradt, öreg ember vagyok, pihenni szeretnék. És félek, már nem is lesz elég időm kipihenni magamat és így, fáradtan kell elindulnom a nagy útra. Azonfelül mit akarnak tőlem ezek az emberek? Ami bennem ért valamit, azt már odaadtam nekik könyveimben. Az ő szavaik?... Ugyan, édes márki... Hát mondhatnak nekem valamit ezek az emberek, amin én réges-régen túl nem mentem volna. Zavarjuk, bosszantjuk, untatjuk egymást. De voltaképpen minek ellenkezni? Hiszen ez az emberi élet.

- És a mai előadás? Az *Iréne* diadala?

Az öreg ember most haragos, türelmetlen hangon felelt:

- Hagyjon békét ezzel az izléstelen, utálatos vásári komédiával.

Villette márki meghajolt:

- Monsieur Voltaire, sajnálattal látom, hogy terhére vagyok s ha kegyesen elbocsát, hát távozni is fogok.

Az öreg ember mosolygott. A mosolya friss volt, fensőbbes, telve humorról és gráciával.

- Márki, ha távozni akar, én nem segíthetek rajta. Tudja, hogy elvből nem tartóztatom a vendégeimet. A kellemetlen és ostoba ember csak kotródjék gyorsan, de hadd menjen a kellemes, az okos, az elmés is, mielőtt még ízletlenné, ostobává és unalmassá válnék. Adieu, kedves barátom!

- A viszontlátásra, Monsieur Voltaire, - szólt a márki mélyen meghajolva és folyton hátrálva ment ki a szobából, úgy ahogy az etikette az uralkodóktól való búcsúzást parancsolja.

Az öreg ember egyedül maradt. Fáradtan, csüggedten, szomorúan nézett maga elé s aztán lassan az asztalon levő csengőre tette kezét. A csengetésre azonnal bejött a szolgálatára kirendelt komornyik, Jean:

- Parancsol, uram?

- Igen... Te vagy itt, Jean fiam?

- Ha az esteli teáját parancsolná, uram...

- Köszönöm, fiam, talán majd később, most... én nagyon fáradt vagyok, édes fiam...

Jean közelebb lépett:

- Ha szabad megjegyezni, uram, nem méltóztatik kényelmesen ülni. Talán egy kis párnát a fejhez, egy zsámolyt a láb alá.

Jean boszorkányos ügyességgel dolgozott s anélkül hogy terhére lett volna Voltairenek, öreg embernek való kényelmes pózba helyezte.

Európa bálványának szeme jóakaratólag, sőt gyöngéden pihent az inason. Úgy érezte, hogy az egész hosszú, fárasztó estén át ez az egyetlen egy ember okozott neki jó érzést, - hálás melegség fogta el szívét.

- Fiam, hány esztendeje szolgálsz a márkinál?

- Hat esztendeje, kérem.

- Itt is maradsz állandóan?

- Dehogyan maradok, uram. Még két évig és akkor már...

Elakadt a szava, mert észrevette, hogy milyen szerencsétlen és ostoba volt, mikor Franciaország legnagyobb emberét saját kis, apró ügyeivel untatta. Sokkal régebben szolgált főúri házaknál, semhogy ne érezte volna tapintatlanságának szörnyű súlyát. De a lobogó szempár gyöngéden, majdnem szeretettel nézett reá és egy szelíd öreg ember hangja biztatta:

- Nos, miért nem folytatod? Mit akarsz két év múlva csinálni?

És Jean erre a hangra mintha elfelejtette volna, hogy Európa bálványával áll szemben. Úgy beszélt Voltairehez, mintha egy falubeli öreg ember tudakozódnék vágyairól, terveiről.

- Két év múlva már annyi pénzem lesz, hogy feleségül veszem Caterinet, aki Rochefoucauld hercegnőnél szobaleány s egyet-mást szintén félre tudott tenni.

- No ez természetes, - bölintott a fernay-i pátriárka - s Catherine persze ügyes, csinos leány?

- Okos, szép, ügyes, - lelkesedett Jean - el sem képzelheti, uram, hogy milyen kiváló teremtés.

Európa bálványa bölintott. Ez a bölintés azt jelentette, hogy más, tökéletlenebb fantázia nem tudja elképzelni Catherine kiválóságát, de ő, Voltaire, teljesen megérti és osztja Jean lelkesedését.

A fiú buzgalma a bátorító bölintásra még erősebb lett, most már vidáman és fesztelenül beszélt:

- Catherine olyan leány, amilyen nincs több Párisban, ezt én mondom önnek, uram.

- Ha te mondd, fiam, akkor igazán nem kételkedhetem benne, - felelt Voltaire komoly érdeklődéssel. - És mit fogtok csinálni a pénzetekkel?

- Vendéglőt nyitunk Meudonban. Catherine tanácsolta. Én pedig vakon bízom a szavában, mert eddig is úgy volt minden jól, ahogy ő előre megmondotta.

- És gondold, fiam, hogy az a vendéglő?...

- A vendéglő, uram, Meudonban lesz. Oda szeretnek a párisi urak kijárni. Szép kis kert lesz mellette, ahol fehér báránycákat tartunk. Az úri hölgyek felveszik pásztorruhájukat és legeltetik az állatokat. Most ez a bolondság divat Párisban.

Nevetett és Voltaire is elkacagta magát hangosan, szívből, ahogy még nem nevetett, mióta Párisba hazajött.

- Catherine okos leány és ráveszi úrnőjét, hogy jöjjön ki megnézni az állatokat. Kék, rózsaszínű, meg fehér szalagokat kötünk majd a báránycáka nyakába és naponként fűrosztjuk őket. Mert az úrinépek mostanában szeretik az állatokat, meg a természetet, de azt mondják, hogy szaga van. Catherine azt mondta, hogy csinálunk a kertben fűből mohapadokat és finom parfümmel leöntjük őket.

- Kitűnő gondolat, - szólt Európa bálványa hangosan kacagva - a fűvet leönteni parfümmel. És ezt mind Catherine találta ki?

- Oh, ez még semmi, - lelkesedett Jean - nem is tudja, uram, hogy milyen okosakat mond néha ez a leány.

- Igazán? No hadd halljam hát.

Soha ilyen érdeklődő, szíves mosoly nem ült még az arcán, mióta száműzetéséből hazatért.

- Catherine azt mondja, uram, hogy az élet nagyon ostoba és rossz, de csak azért, mert lusta és gonosz emberek rendezték be. Mindenki csinálja a maga dolgát, akkor hamar rendbe jön minden. Ha az embernek megvan a maga kis háza, melyben a vendéglőt berendezzi, a fű, amelyből a mohapadokat ügyesen megcsinálja, akkor megélhet tisztességesen és nem kell az utcán rekedtre kiabálni magát, mert Necker urat újra elcsapták a pénzügyminiszterségből, vagy mert a királyné reggelig mulatott az álarcos bálon. Catherine azt mondja, hogy a világot úgy kellene berendezni...

Az ajtó kinyílt és a házigazda lépett be az orvossal. Mindketten mélyen meghajoltak az öreg ember előtt és várták, hogy megszólítsák őket, éppen úgy, ahogy a királynál szoktak várni; Voltaire arca elsötétült és bosszús, ideges hangon mondta:

- Nos, uraim, minek köszönhetem ezt a késői látogatást?

- Aggódtunk ön miatt, Monsieur Voltaire, s a doktor úr úgy gondolta, hogy a mai örvendetes, de izgalommal teljes nap után üdvös lesz, ha megnézi önt kissé.

- Köszönöm szívességüket, de nincs semmi bajom a fáradtságon kívül. Ezen pedig nem az orvosok tudománya, hanem egy jó, kényelmes ágy segít. Jó éjszakát uraim!

A márki és az orvos távoztak. Jean a tisztelettől megmeredve állt helyén, mintha csak most vette volna észre vakmerőségét, a szemét sem merte fölemelni, de egy lágy, barátságos hang biztatta:

- Jean fiam, gyere csak ide...

- Uram... bocsánatot kérek, ha...

- Ide ni...

Egy jó, egy áldott, szelíd, jó nagypapa hangja volt ez, Jean összeszedte bátorságát és közelebb jött.

Az öreg ember előrehajolt, a lobogó szempárban élénk érdeklődés és kíváncsiság látszott:

- Jean fiam, mondd csak, mit is mondott neked Catherine?... Hogyan kellene hát ezt a világot berendezni?

VI.

„Hát hogyan is kellene ezt a világot berendezni?!”

Mintha 1789. május 4-ike felelt volna a kérdésre. Korán reggel már megszólaltak Versailles összes harangjai, ágyúk dördültek el, jelentvén, hogy a király ma nyitja meg az összehívott nemzetgyűlést.

Nagy vészek, viharok és belső háborúk előzték meg ezt az összehívást. A szegény fiatal király majdnem eszt veszítette a sok különböző akarat, tanács és vélemény között.

1614 óta semmiféle országgyűlés nem volt Franciaországban. Az első, ki sürgette az ország rendinek, a nemzetgyűlésnek összehívását: Lafayette márki volt.

Igen, Franciaország egyik legelőkelőbb, leggazdagabb főura, Lafayette márki mondotta ki először, hogy Franciaország a végromlás felé rohan s csak egyetlen egy dolog mentheti még meg: ha sürgősen összehívják a rendek gyűlését, a nemzetgyűlést, hogy az alkotmányt készítsen az új Franciaország számára.

Mikor szavait a tanácskozássra összegyűlt notablék - főrangú urak - gyülekezetében először kimondta, a főurak egyik része, a szabadelvű Rochefoucauld, Liancourt hercegek éljeneztek, a másik rész megdöbbenve, elképedve nézett maga elé. A gyűlésen résztvett hét királyi herceg eleinte szólni sem tud, később Artois gróf, a király öccse talál néhány rendreutasító szót.

Csak hogy vannak szavak, melyek kimondva, nem vesznek el a levegőben. 1787 februárjában sürgeti először Lafayette a nemzetgyűlés összehívását és 1789 május 4-én már örömmel hirdetik Páris és Versailles összes harangjai, hogy a király eleget tett Franciaország óhajtatásának.

Haj, sok könny, keserű sóhajtatás, haragos civódás előzte meg ezt a királyi rendeletet. Az udvar egy része - élén a királynéval és Artois gróffal - hallani sem akar a nemzetgyűléstről.

De velük szemben ott áll a szabadelvű főnemesség, a művelt és gazdag polgárság s a nép, a francia nép, mely az utóbbi időben a nagy, hosszú némaság után mintha megszólalt volna. Vörös lángok csapnak fel az égbe s a lángok fénye néha Versaillesig vetődik!... Rémhírek jönnek felgyújtott kastélyokról és legyilkolt nemesi családokról... Itt tenni kell valamit... Tenni kell, mert az utóbbi időkben alakult jakobinus-klubokban igen különös, heves, izgatós beszédek hangzanak. Egy hatalmas, erős fekete ember, egy Danton nevű ügyvéd veszi át a szót. A rendőrség már elfogató parancsot adott ki ellene, de Fülöp orléansi herceg a Palais Royalban elrejtette. A klubok izgatják Párist... Itt cselekedni kell...

Hát jól van, jöjjön a nemzetgyűlés és az mondja meg, hogy mit kell tenni? A király jóakarátú, hajlandó a tanácsot bárkitől elfogadni, aki ebből a kaoszából kivezeti őt és országát. Vagy nem vette-e vissza a multkor Necker urat, a többször elcsapott svájci bankárt pénzügyminiszterének, holott a királyné oly hevesen gyűlöli ezt a svájci pedáns protestáns embert?

A királyné Lauzan hercegtől tudja meg, hogy a király elhatározta a nemzetgyűlés összehívását. Marie Antoinette szinte önkívületbe esik a hír hallatára, azonnal a királyhoz akar sietni, de Lauzan herceg felvilágosítja, hogy felesleges magát fárasztani, öfelsege vadászatra ment, különben is az összehívást elrendelő levelek már szétmentek.

Akik ismerték Marie Antoinette heves, szenvedélyes, fékezhetetlen természetét, még azok is megdöbbenve nézték haragjának kitörését. Hogyan?!... Nélküle, ellene mertek határozatni a királlyal!?...

De most, hogy a kora reggeli órákban megkondultak Versailles harangjai, sem bánat, sem harag, sem felindulás nem látszott a szép arcon. Marie Antoinette most mutatta meg, hogy száz Cézár vére kering ereiben, hogy uralkodásra termett és saját indulatait is vasbékókba veri - ha kell.

Korán ébredt. A levernél, a királyi öltözködésnél megjelent főrangú hölgyeket nagyon kegyesen fogadta. Ma a szokottnál is gondosabban és hosszasan öltözködött. Nagyon szép akart lenni.

A menet lassan indul meg. Elöl a testőrség, a svájci gárda, az udvari népség. Majd a királyi hercegek csoportja. Közvetlen utánuk a királyi díszhintó. A király arca kedvetlen, szórakozott, mint mindig, ha nyilvános ceremóniákon részt kell vennie.

És a szép királyné?!... Oh, ő nem unatkozik. Az arca ragyog. Mosolyogva néz minden arcra, a leggyülölködőbbre, a legsötétebbre is. Megköszön minden éljenzést, a leggyengébbet is. Ez a ragyogó arc csupa szépség, nyájasság és derű, de a szép szemek rejtekén titkos aggodalom ül s a száz Cézár leánya aggódva vizsgálja a tömeg hangulatát...

A királyi hintó után jön a papság rendje, utánuk a nemesek. Most egetverő éljenzés... Itt van a harmadik rend képviselőinek tömege. Széles, barna lehajtott szélű kalap van a fejükön, a főudvarmester, De Brèze márki rendelte így, hogy alázatos szinezetű legyen a megjelenésük. A kalap lehet hogy alázatosságot akar szimbolizálni, de a képviselők szemében bátor elszántság csillog. Férfiak ezek, kik egy új világgal akarják megajándékozni az emberiséget.

Sok érdekes alak van köztük. Ott lépked például a polgárság képviselői között a legelőkelőbb főúri sarjak egyike: Gabriel Honoré Riquetti márki de Mirabeau. Különös, kalandos életű ember. Eddig csak fantasztikus kalandjairól volt híres. Most ott lépked a harmadik rend képviselői között, hogy ott betöltse rendeltetését. Neki különben a főnemesség között volna a helye, de a polgárság mandátumát fogadta el. A tömeg lelkesen éljenzi, amint közelebb jön.

Ott van Bailly, az európai hírű természettudós és ott látjuk a mi fiatal barátunkat, kit Roland mutatott be a színházi estén menyasszonyának.

Igen, az arrasi követ ott lépked a nemzetgyűlés képviselői között. Ott van az elveihez ragaszkodó fiatalember, ki otthagya állását, mert nem akart mint bíró halálos ítéleteket aláírni. Sápadt, vékony arca mintha zöldes árnyalatot kapott volna. A nevét e vékony fiatalembernek el ne felejtjük!... Arras városa mandátumot adott neki - és Maximilien Robespierrenek hívják.

A tömegben az úton két fiatalember beszélget. Az egyik élénk, kedves arcú ifjú, mozgékony, fürgé, elmés beszédű. Sokan ismerik, mi is láttuk már a színházban az *Irène* előadásán, tehetséges ifjú ujságíró. Camille Desmoulinsnek hívják.

Társas, aki mellette áll, szintén ott volt a színházban, mikor Roland a szép Manonnak megemlégtette. Erős, magas, szélesvállú ember. Egy fejjel válik ki a tömegből.

A kis vézna ember, magas, szélesvállú társához fordul és megszólítja:

- Látod, Danton, - mondja neki - látod, mégis csak összehívták a nemzetgyűlést.

- Az a kérdés, - felelt Danton - hogy tudnak-e valamit ezzel a nemzetgyűléssel csinálni?

- De Danton, - mondta megbotránkozva a fiatal író - de Danton, hogy kételkedhetsz ebben, Franciaország színe-java együtt van, telve a legjobb szándékkal, a legbecsületesebb akarással...

Danton vállat vont.

- Jó szándék, becsület, tisztesség?!... Ez nem sokat ér, Camille. Az a kérdés, fiam, hogy van-e e közt a sok ember között egy király?

- Egy király? De Danton, nem látod, hiszen ott ül a hintóban.

Danton megvetőleg mosolygott.

- Nem azt a kövér, fiatal urat gondoltam én, Camille. Arra gondolok, hogy vajjon van-e közöttük egy férfi, ki a végzetes, a döntő percben kezébe meri, kezébe tudja kapni a hatalmat!... Ezen fordul meg minden. A többi?... A jószándék, a tisztesség, a becsület, az most mind ostobaság... Nézem ezt a sok arcot és keresem azt az elszánt profilt, aki... De mondjad csak, Camille, te mindenkit ismersz, nem tudod, ki az a férfi ott baloldalt, a harmadik sorban!

- De igen. Az Gabriel Honoré Riquetti márki de Mirabeau - felelt Camille.

- Talán ő lenne az?!... Nézd csak, most reánk néz!... A tekintete, az királyi... De talán tévedek... Talán nincs is az a férfi a tömegben, talán itt áll a nézők között és...

Elhallgatott. Camille különös, kutató tekintetet vetett reá. A nagy fekete embernek krétafehér volt az arca és különös fényben csillogott a szeme.

- Furcsákat beszélsz ma, Danton.

Danton nevetett.

- Gondolod, Camille? Lehet. Az imént szédültem. Nagyon meleg van itt.

A következő pillanatban megemelte kalapját és köszönt. Egy idősebb férfi s egy fiatal asszony mentek el mellette. Nyomukban három-négy fiatalember, kik társaságukhoz tartozhattak.

- Ki volt ez a csodaszép nő? - kérdezte Camille Desmoulins.

- Nem ismered? - nevetett Danton - te, aki mindenkit ismersz. A Roland de Platière lyoni iparfelügyelő felesége. Az ura, mint látod, öreg ember, de ez a szép és zseniális asszony azt mondják, szereti az urát. Én azt hiszem, nem szeret senkit, csakis a politikát és az érvényesülést. Most csak azért jött Versaillesbe, hogy a nemzetgyűlés megnyitását lássa.

- Talán a férje hozta be? - mondotta Camille.

Danton nevetett:

- Camille, Camille, nem nézted meg ezt az asszonyt? Nem látod rajta, hogy mindig ez a nő viszi azt, aki melléje került. Roland okos, becsületes, tanult, művelt ember, de ez az asszony nemcsak őt, egy egész pártot, egy egész országot vezetni tudna, ha...

Megállt és elhallgatott.

- Ha tere és alkalma volna hozzá, - fejezte be Desmoulins a mondatot. - Ha nem a lyoni iparfelügyelő felesége lenne, hanem valami előkelő arisztokrata hölgy, aki...

Danton megállt és tetőtől-talpig végignézett barátján.

- Camille, akiben igazi erő van, az megszerzi magának a tért és alkalmat. Néha emberek élete, néha a saját vére árán is. Akiben az örök *Erő* ott lakik, az minden körülmények között bezúzza a halhatatlanság kapuját.

- És azt hiszed, hogy ez az asszony?...

- Nézd meg az asszonyt, Camille! Te író volnál, vagy mi a pokol?... Ezt a dolgot neked jobban kellene értened. Nézzél az asszony szemébe... S amit ott látsz?... Gondolod, hogy ez az asszony békében, megelégedésben fog Lyonban mint iparfelügyelőné élni?!...

- Danton, Danton, nem vagy te szerelmes ebbe a csodaszép nőbe?

Danton hangosan felkacagott.

- Camille, te író vagy... igazi író... Mindig romantikus históriákon jár az eszed. Nem, nem vagyok szerelmes Rolandnéba, nem is tudnék ilyen asszonyt szeretni. Én nem vagyok Roland. Aki asszony énhozzám tartozik, annak én mindenképpen ura leszek s annak mindig az én utamon kell majd járnia.

A szép, komoly arcú asszony most hátrafordult, mintha most vette volna észre Dantont, bölintott s aztán nyájas arccal megszólította a jobbján menő fiatal, magas, délceg, feltűnően szép urat.

- Ki ez a fiatalember? - kérdezte Camille.

Danton arca vérvörös lett.

- Barbaroux, Marseilleből való ifjú, Párisban tanul s egyike a főváros legléhább, legmulatósabb ifjainak. Szeretném tudni, mit akar tőle ez a komoly arcú Pallas Athéne?

- Vannak még ott néhányan körülötte.

Danton megvetőleg legyintett kezével.

- Igen. Ehhez a szép Barbarouxhoz hasonló fajsúlyú emberek. Mind. Ismerem őket. Az ott Brissot, mellette balról Vergniaud, aztán Buzot... Derék, művelt emberek különben... Becsületesek is, s szépszavúak... Szívesen hallgatom őket. Szépen tudnak beszélni s mindig meg-részegeznek a saját szavaiktól. Náluk a beszéd nem arra való, hogy meggyőzzön vagy felvilágosítson, hanem magában, magáért való öncél. Szónokolnak, beszélnek és meg kell adni, hogy nagyszerűen értenek ehhez a mesterséghez. Különösen az a magas, barna, az a Vergniaud. Csodálatos szónok. Voltak néhányszor nálunk a klubban, de aztán otthagytak minket. Mi nem vagyunk elég finomak, elég választékosak, elég gyöngédek nekik. Kiváló tehetségek ezek mind, Camille, csak az erő, az elhatározottság hiányzik belőlük s éppen ezért nem valók másra, mint...

- Mint? - kérdezte Camille.

- Mint hogy egy asszony által vezettessenek és kormányoztassanak - fejezte be kurtán Danton.

- Te nagyon jól ismered ezeket a fiatal urakat, - kezdte megint Camille.

Danton mosolygott. Mosolygásában volt egy kis megvetés és nagyon sok jóakarát.

- Nem olyan nehéz őket kiismerni, Camille. Nyílt, őszinte, becsületes, s mint mondám, igen tehetséges, kiváló emberek. Egy időben sokat jártak közénk, aztán - elmaradtak. Van még pár darab itt belőlük; egyik tehetségesebb, ideálisabb, rajongóbb, ostobább és gyermekesebb, mint a másik, - de mind egy kaptafára van szabva. Különben a Gironde vidékéről valók s nagyon összetartanak. Roland pár hétre feljött Párisba feleségével, azóta az ő házában találkoznak ezek a - hogy is mondjam csak - ezek a *girondisták*.

Nevetett, míg ezt a magacsinálta szót kimondta. És nem is sejtette, hogy ez a szó az egész örökkévalóságon át össze lesz forrva a tragikum felséges fogalmával. Közben a menet elért a Saint-Denis-templom elé. A királyi pár kiszállt a kocsiból és fogadta az érsek áldását. Aztán rövid istentisztelet, megint harangzúgás és ágyúlövés. Így adták hírül a világnak, hogy megszületett az új Franciaország!

A fényes menet már eloszlóban, mikor a tömeg közül kivált egy rongyos ruhájú, sötét tekintetű ember, rögtön megismerjük benne a férfit, ki azon az emlékezetes estén a szép Manon Philipont annyira megijesztette.

Jean Paul Marat lassan lépkedett egy munkáskülső férfi társaságában, ki félénken szólt hozzá:

- Miért haragszik, Marat polgártárs! Ezen a szép, boldog napon mindenkinek jókedvűnek kellene lennie.

- Szép, boldog nap, - s Marat sötéten nézett végig társán - maga ostoba, Jean, és ostobaságokat fecseg. Mi volt ezen a napon szép vagy boldogító? Egy csomó csaló meg szélhámos összeült, cécót rendezett, fecsegett, hajlongott, bókolt, templomba ment - s minden marad a régiben.

- De hiszen összehívták a nemzetgyűlést. És látta azt a hatalmas grófot. Látta Mirabeaut?

Marat keserűen felkacagott:

- A nemzetgyűlést? A bitang papokat? Az alávaló nemeseket? Ezekről vár maga valamit?

- De a harmadik rend? A polgárság képviselői?

- Kik ezek? A megfizetett újságírók, a szédelő ügyvédek, az egymást tömjénező úgynevezett tudósok, kik minden tehetség elől elzárják az utat. Látja, hiába írok jobbnál-jobb könyveket, ezek miatt a gaz akadémikusok miatt egyet sem bírok kinyomatni.

Eltorzult az arca a dühtől, de aztán megrázta fejét.

- De hagyjuk a személyes sérelmeket. Nem fontosak. Fontos az, hogy a hájas, zsíros, meggazdagodott polgárságot én még sokkal veszedelmesebbnek tartom, mint a papságot és a nemeséget. És ezek küldenek be ide képviselőket. Ez az úgynevezett harmadik rend! És a nép?! Ki képviseli a népet? Erre feleljen nekem.

Jean Servien becsületes kőfaragó volt. Ijedten húzta vállai közé fejét. Nem tudott felelni Marat polgártársnak.

- A népet nem eresztik a nagyságos nemzetgyűlés elébe, de nincs is erre szüksége. A népen nem így kell segíteni.

- Hát hogyan? - kérdezte bártortalanul a kőfaragó.

Marat mereven nézte társát, még az ajka is hófehér volt a belsejében égő tűztől.

- Fel kell állítani a negyven láb magas akasztófát és a tetejére fel kell húzni azt a hatalmas grófot, azt a maga csodálatos barátját, azt a Gabriel Honoré Riquetti márki de Mirabeaut, mert az 1200 csaló és szédelő között ez a legbitangabb és hozzá még esze és ereje is van az alávalónak.

- De Marat polgártárs...

Marat kezével legyintett; az ajka gúnyosan mosolygott, a szeme szikrákat szórt:

- És ez mind nem elég, Jean barátom. Franciaországon még ez sem segít. Ha Mirabeau úr ott lóg az akasztófán 1200 barátjával és képviselőtársával együtt, - az nem elég...

- Jóságos Istenem... Nem elég...

- Nem! ötszázezer fejnek kell a bárd alá, vagy az akasztófára kerülni, akkor, akkor majd kezdődhetik az új élet, a megváltás, a boldogság. De addig?!... Egy félmillió ember vérének ki kell folyni, Jean barátom, s ebből nem lehet lealkudni egyetlen egyet sem. Alkudni nem lehet. Velem nem.

A kőfaragó halálsápadtan, riadtan bámult Maratra; az hidegen, fensőbbségesen nézett el a feje fölött. Aztán nem szólt semmit. Csak ment előre.

Ott háta mögött pedig zúgtak a harangok, dörögtek az ágyúk, boldogan ünnepelve az új Franciaország születését.

VII.

Rolandék még mindig Párisban vannak. A nagy városban talán senki sem várja olyan szívdobogva, olyan nyugtalan lélekkel a jövődőt, mint ez a fiatal asszony.

Mit hoz ez neki? Álmainak beteljesülését, az emberiség felszabadulását?!... Egyéni ambíciójának kielégülését? Hiszen, ha sohasem beszél róla, ő tudja legjobban, hogy mennyire nem az ő egyéniségéhez, talentumához való eddigi vidéki élete.

Soha nem elégedetlenkedik, soha nem panaszkodik. Ennél sokkal erősebb, keményebb és büszkébb lelkű. Pontosan teljesíti minden kötelességét, még a jó háziasszony apró-cseprő munkájától sem riad vissza. Háztartása mintaszerű, szinte pedánsan rendes. Roland beteges ember, külön dietikus kosztra van szüksége, az asszony, ki később Franciaország sorsát tartotta keskeny, formás kezében, maga készíti el az orvos által rendelt ételt férjének.

Aki közelébe jut, bámulva látja, hogy modora, magatartása milyen fensőbbeséges. Társadalmi állása egyelőre még igen szerény, de úgy viselkedik benne, mint egy született uralkodónő. Soha vele bizalmaskodni nem mernek. Ismerősei megjegyezték, hogy rendszeren ő szokta megszólítani az embereket, hozzá igen ritkán intéztek kérdéseket, akkor is csak arról beszéltek, miről az asszony hallani akart.

És ezt a fensőbbeséges, hideg, uralkodásra termett asszonyt imádta férje, környezete, imádták barátai, bálványozták Lyon szegényei, kiket nemcsak pénzzel, de tanáccsal, útbaigazítással is ellátott. „*Szegény tudatlan testvéreim*” - ez az ő mondása volt és soha nem is nevezte másként a hozzáfordult szegény vagy szerencsétlen embereket. Sőt később, mikor szemben állt végzetével, mikor a párisi nép őrvongva tört ellene és pártja ellen, akkor sem tudott egyebet mondani a halálát követelő tömegre: „Semmiel sem rosszabbak, mint mi, csak szegényebbek és tudatlanabbak. Sokáig egyedül magukban, támasz nélkül hagytuk őket - s most ezért fizetnünk kell.”

De hagyjuk ezt... A fiatal asszony egyelőre még izgatott, várakozó, boldog lélekkel néz a jövődő elébe. Barátaik gyakran felkeresik a Rolandék házát. Azok a fiatal férfiak, kiket a politikai események, a véletlen, most a Gironde vidékéről Párisba vetettek. Azok a fiatal férfiak, kiket Danton tréfás gúnnyal girondistáknak nevezett.

És ez a tréfás, gúnyos, szánalommal, leereszkedéssel és jóakarattal telt jelző örökké rajtuk maradt: „*a girondisták*”. Ezzel a névvel vonultak be ők később a halhatatlanság kapuján.

De megjelenik Rolandék lakásán Danton is.

Nagy tisztelője a szép asszonynak és érette nyers, heves, indulatos modoráról is igyekszik leszokni. Rolandné azonban nem szenvedheti Dantont. S az asszony, ki annyira tud uralkodni magán, gyakran ki is mutatja ellenszenvét.

Az arrasi követet, Maximilien Robespierret, kitüntető figyelmességgel fogadja Rolandné. Bár sem jóbarátai, sem ismerősei nem igen rokonszenveznek a hallgatag, zárkózott, komor, sápadt arcú fiatalemberrel, az asszony azonban kifogásaikra csak a fejét rázza:

- Ez az ember hisz magában és hisz abban, amit kimond. Elveihez egy vértengeren keresztül is tudna ragaszkodni, holott...

- Holott - folytatta a fiatal, szép, délceg Barbaroux - volt egy idő, mikor Robespierre úr lelkiismerete nem bírta ki egy halálos ítélet kimondását. Vajjon most mit bírna ki?

- Azt nem tudom, - válaszolt Rolandné komolyan - de Robespierre úr nem érdemli meg, hogy maga gúnyolódjon vele. Ha most mást hisz, mint régebben, ezt is becsülettel és meggyőződéssel cselekszi.

Elgondolkozott kissé, majd folytatta:

- Én nagyon sokra becsülöm őt, Barbaroux. De nem hiszem, hogy ilyen ember, mint ez a Maximilien Robespierre, valaha jóbarátom lehessen. Ehhez nagyon is száraz, rideg, teoretikus ember. És - tette hozzá eltűnődve - nem különös ez, Barbaroux? Én ezt a Robespierret még soha mosolyogni nem láttam.

Rolandék házában még megjelenik a fiatal Camille Desmoulins is. Lelkes cikkeit, szép, szerelmes verseit szívesen hallgatja mindenki, még most is, hogy Párisra lázas, forró, tüzes napok jönnek. 1789 július első napjaiban vagyunk.

„Hogyan is kellene hát ezt a világot berendezni?” Lássuk, mit is felelt Voltaire kérdésére a nemzetgyűlés?

A nemzetgyűlésben megvan a legjobb indulat, a legbölcsebb belátás, a legégőbb szeretet. Európa legkitűnőbb férfiai ülnek együtt, hogy újjáteremtsék Franciaországot. Vajjon bennük van-e a hiba, ha munkájuk nem sikerül?!

Nem. És nem is a szegény királyban, ki tétován, tanácstalanul kapkod, amerre a szép királyné, Artois gróf, az udvar kényszeríti, néha a szabadelvű irányzatok kapnak lábra s ekkor a király arra felé hajlik. Határozni kellene, hogy jobbra vagy balra menjen s ez az, amire a boldogtalan XVI. Lajos nem képes.

Íme, alig ült össze a három rend gyűlése, már megvan a végzetes összetűzés. A versaillesi udvar úgy spekulál, hogy a rendek külön-külön fognak tanácskozni, szavazni. És mivel a papság és nemesség érdeke voltaképpen egy, - mindig le fogják szavaztatni a harmadik rend képviselőit, amikor csak akarják.

Csakhogy a harmadik rend egyszer megáll és kijelenti, hogy nem tárgyal és nem szavaz külön, csakis a másik két renddel együtt, mint osztatlan nemzetgyűlés hajlandó tovább működni.

Hosszabb tárgyalások, melyeknek végén az udvar energikus lépésre szánja el magát.

- Hallottad mi történt? - kérdi egy estén Camille Desmoulins izgatottan Dantont. - Hallottad, mi történt Versaillesben?

Danton most jött haza a klubból és sötét, nagy szemét Camillere szegezte.

- Az udvar alávaló trükkre határozta magát, - lelkesedett Camille. - A király váratlanul korán reggel bevonult a tanácskozó-terembe nagy díszkíséretével. Kicsit sápadt volt a kövérkés jó úr, de azért elég energikusan olvasta fel királyi határozatát, vagy ha neked jobban tetszik, parancsát.

- Nos? - sürgette Danton türelmetlenül.

- A jó Lajos úr kijelentette, hogy királyi akarata szerint a három rend igenis külön tanácskozik és külön szavaz. Amennyiben pedig egyben-másban nem tudnának megegyezni, őfelsége a király kegyesen el fogja rendelni, hogy mi válik kedves alattvalói javára s akképpen fog intézkedni. S miután a mai ülésnek több tárgya nincs, a tanácskozást ezennel feloszlatja s levélben tudatja majd királyi akaratát, hogy mikor s hol gyűljenek össze.

Danton felkacagott.

- Ezek az emberek!... Ezek a rövidlátó, ostoba emberek... És mit csinált a magas nemzetgyűlés?

- A nemesség és papság kivonult a király után, csak a harmadik rend maradt a teremben. Ezek riadtan néztek egymásra. Egyelőre nem igen tudták, mit csináljanak?

- És nem volt ott egy férfi, ki megmondja nekik? - Sötét tűz lobogott fel a fekete szemek mélyén.

- Várjál csak, Danton, az is színre kerül. Az ajtóban egyszerre megjelent De Brèze márki és a főudvarmester és hangosan jelentette: „Uraim, önök hallották a király parancsát és felszólítom önöket, hogy távozzanak innét.”

- Hát kimentek? - Danton szava olyan volt, mint a távolról jövő mennydörgés.

- Azt akarták cselekedni, mikor egyszerre egyik padból felugrott egy férfi és erős, kemény hangon mondta a főudvarmester felé fordulva: „Mi hallottuk, uraim, amit önök itt a királlyal elmondattak és önnek sem joga, sem oka nincs bennünket kötelességünkre emlékeztetni. Mi a francia nemzet rendeletéből, parancsából vagyunk itt s míg a francia nemzet másképen nem rendelkezik, itt is maradunk! Minket innét csak fegyveres erővel lehet szétkergetni!” De Brèze márki halálsápadt lett és úgy tántorgott az ajtó felé.

- Ez nem érdekel, - mondta Danton s a nagy felindulástól minden vére az arcába szökött - a főudvarmester úr nem érdekel, de ki volt az a férfi, ki a döntő pillanatban cselekedni mert és tudott, ki volt ez a férfi, ez a király?

- Gabriel Honoré Riquetti márki de Mirabeau - felelt Camille Desmoulins.

- Gondoltam, - mondta Danton mélyet és nagyot sóhajtván. - A nemzetgyűlésnek hát már megvan a vezére. De mi lesz Párisal? Ki veszi kezébe Páris sorsát?!...

Mereven maga elé nézett s mintha minden csepp vére visszafutott volna szívébe, fakó lett még az ajka is.

- Hozzál új hírt Versaillesből, - mondja Camillenak. S a fürge, fiatal újságíró nemsokára megint berohan barátjához.

- Képzeld, Danton, a harmadik rend szavának állt. Másnap nyugodtan megjelent a tanács-teremben, de ott már ácsokat talált, akik a padokat és asztalokat szétszedték. A svájci őrség is bejön és kijelenti, hogy királyi parancsra itt több ülés nem lesz; a harmadik rend menjen ahova akar s ha még tovább is akadékoskodnának, kinézhetnek az ablakon, a királyné istállóiból az ágyúk egyenesen a tanácskozóteremnek vannak szegezve.

- Okosan csinálják a dolgukat, - kacagott fel Danton - nagyon bölcsen cselekesznek. És mit csinált a hatszáz kizavart képviselő!

- A hatszáz polgári képviselő felháborodva áll helyén. Az udvar mulat a harmadik rend felsülésén. Hová mennek? Mit csinálnak? Rádásul még szakad is az eső. Ez igazán jó mulatság a versaillesi udvari léhűtők számára.

- Nos, még mindig mulatnak? - és Danton ökle súlyosan csapott le az asztalra.

- Már nem mulatnak, - felelt Camille kipirult arccal. - Az a hatszáz férfi Baillyval, a híres tudóssal élükön, elment egy régi játéktérembe, a labdaházba, ott esküt tettek, hogy mint oszthatatlan nemzetgyűlés, együtt maradnak s addig nem is oszlanak szét, míg az alkotmányt el nem készítik az új Franciaország számára.

Danton felugrott helyéről:

- Oh ez az ostoba, pimasz udvari csöcselék!... Hát komolyan hitte, hogy szét lehet zavarni hatszáz férfit, kik azért gyűltek össze, hogy Franciaországot újjáalakítsák, megmentsek! Ez a szétkergetett hatszáz férfi egyszerre visszafordul és olyan esküt dob fel az égre, hogy nemcsak Franciaország, de a világnak mind a négy sarka megrázkódik belé.

Camille szinte visszahőköl barátja arcától, olyan félelmetes az.

Aztán kedvezőbb hírek is jönnek.

- Rolandéktól jövök, - ujságolja Camille.

- Úgy? És mit csinálnak az ábrándos, széplelkű férfiak, Rolandné asszony csatlósa? - gúnyolódik Danton.

- Örülnek, boldogok mindnyájan.

- Úgy? Talán feltámadt az antik Görögország vagy Róma köztársasága? Írtak valami szép könyvet a testvériségről, a szeretetről, a humanizmusról, amin ezek a derék, széplelkű fiúk elandaloghassanak, hiszen nem igen valók egyébre.

- Ne gúnyolódjál, Danton. Te is ujjongani fogsz, ha meghallod a legújabb hírt. Az udvar engedett. A nemzetgyűlés újra munkába fogott.

Danton vállat vont és hidegen mosolygott.

- Te nem hiszel a békében, Danton.

- Nem, Camille, én nem hiszek benne.

- Megesküdtek. A király és a nemzetgyűlés szent fogadalmat tettek egymásnak.

- Camille, Camille, mondd csak, mi a véleményed a szerelmi eskükről? És ez még annál is csalfább és értéktelenebb. A kényszerűség és erőszak szülte s amint kimondták, már mind a két fél azon törte a fejét, hogy mint fogja megtörni.

- Danton, te nem beszélhetsz komolyan. Csak nem hiszed, hogy a király és a nemzetgyűlés meg akarják egymást csalni?! Hiszen ez alávalóság lenne és...

- Nem a jellemükben van a hiba, Camille, hanem a helyzetben. Különben beszéljünk másról. Tegnap este ott voltam a klubban...

- Kik voltak ott?

- Legendre, Santerre. Megtették, amit előírtam nekik. Nem nagyon ügyesen, de hát... Hanem tudod-e, hogy eljött a jakobinus-klubba az arrasi képviselő, Maximilien Robespierre, a te hajdani iskolatársad. Beszélt is.

- Nos, milyen szónok?

- Azt hiszem, nagyon közepszerű. És rossz is az orgánuma. De ez nem fontos... Sokkal súlyosabb alak ő, semhogy aszerint ítélné meg az ember, hogy mint szónokol, kellemes-e a hangja vagy sem? Ez csak Rolandné széplelkű barátainál fontos.

- Még mindig haragszol rájuk?

Danton nevetett.

- Dehogy haragszom. Ártatlan, széplelkű esztéták, finom érzésű álmodozók. Ábrándoznak az antik köztársaságról, az emberi nem testvériségéről, a nép felemeléséről, közben forr a vulkán a lábaik alatt. Álmaikban élnek, nyugton kell őket hagyni.

- És Robespierre?

- Oh, az másforma alak... Vele számolni kell... Neki szerepe van itt... Azonban... Tudod-e, Camille, hogy Robespierrenek is van egy nagy fogyatéka.

- Mi az?

- Az, hogy nem ember.

- Nem ember. Hogy érted ezt, Danton?

- Robespierre: gép. Hideg, kemény, szívtelen és megindíthatatlan. A mechanika örök törvénye szerint megy előre a maga útján. Lehet, hogy velünk együtt, de nincs kizárva, hogy a testünkön keresztül.

- De a klubban te vagy az úr, Danton.

Danton felvetette a fejét.

- Ha nem volnék az, nem mennék többet oda. Én nem tudok második ember lenni.

- És Marat? Feljár közétek?

- Hadd el, Camille. Nem szeretek erről az emberről beszélni. Láttál már szép művészi hímzést a baloldalán? Nézd meg ezeket a Girondéról felkerült ifjakat: ez a hímzés jobboldala, aztán ott van Jean Paul Marat: ez a visszája. Marat is álmaiban él, mint a girondi ifjak. Csakhogy azok a szeretet, a megértés, a humanitás álmaiban édelegnek, Marat álmái pedig a gyűlötségben, a vérben, a gyilkolásban fogantattak. Vezetőnek, irányítónak ez még kevésbé való, mint a többi.

- Hát ki való annak, Danton?

- A Férfi, az Ember, - mondta Danton emelt fővel, majd egyszerre közömbös, fáradt hangon folytatta:

- De sokat fecsegtünk. Már álmos vagyok. Jó éjszakát, Camille!

VIII.

Július 12-én nagy izgalom morajlik, zúg végig Páris városán.

Az izgalmat egy kiáltvány okozza, melyet falragaszokon tudatnak a néppel. „*A király nevében*”, így kezdődik a kiáltvány, őfelsége arra inti benne hű Párisát, hogy legyen nyugodt, tartózkodjon a zavargásoktól, a rendbontástól, mert különben a legkeményebb megtorlásnak teszi ki magát.

A párisi polgárok elképedve néznek egymásra. Egy szót sem értenek az egészből. Az ideges nyugtalanság kitörő, fergeteges dühhé válik, mikor meghallják, hogy nagyszámú katonaság érkezett Versaillesbe, körülfogták a nemzetgyűlést s még az éjjel Párist is meg fogják szállni.

Aztán újabb Hiób-hírek. Neckert, a pénzügyminisztert, a nép és a polgárság kedveltjét elbocsátották. Helyette Foulon lett a pénzügyminiszter, az a Foulon, ki állítólag egy ízben, mikor azt mondták neki, hogy a nép éhes és nem tudnak enni adni neki, csak ennyit felelt: „*A nép egyék füvet!*” Rettenetes mondás, - ha ugyan ki volt mondva - és még iszonyúbb lesz rá a felelet majd.

- Hogyan! - kérdi Páris a hírekre - hát a kibékülés, az engedékenység csak látszólagos volt?!...

Úgy látszik. A királyt, ki - ha nem is szívesen, de - meghajolt a nemzetgyűlés akarata előtt, megint körülvette az udvari párt, melyben a főszerepet a királyné, Marie Antoinette és a király öccse, Artois grófja játszották. A boldogtalan ember megint elkövette egyikét ama számos ballépéseinek, melyek később a vérpadra vitték.

Ha nyíltan megáll az abszolút királyi hatalom védelmében és bátran, elszántan azt mondja: „*Én őseimtől örököltem a korlátlan, szuverén jogaimat. Igyekeztem azt enyhén, méltányosan és alattvalóim javára gyakorolni, őseimtől örökölt koronám mindenhatóságát és szuverenitását megőrzöm egy fellázadt néptengerrel szemben is*” - lehet, akkor is buknia kellett volna. De jóval előnyösebb pozícióban vívhatta volna meg az élet-halálpárbajt. És bukását a tragikum örök fensége venné körül. Mert tragikus hős mindenki, aki küzd és elpusztul egy eszméért, melyben hisz, mely lelkének alkotó fő része, melyért életét, vérért kiontatja.

De, ha átadja magát teljesen a nemzetgyűlés akaratának és próbál úgynevezett népkirály lenni, - lehet, hogy sikerül terve, lehet, hogy nem. Valószínű, hogy meghagyják reprezentáló főnek, igen csekély, igen megszorított hatalommal, de bő civillistával, egy vidám és kedves udvarral, élhet lakatosmesterségének, vadászatainak, jó étvágyának és egyéb ártatlan kedvteléseinek.

Minden jobb lett volna, mint a tétova előre-hátra, jobbra-balra bukácsolás, ami ezentúl következik, mert a szerencsétlen Lajos élete immár alig is állt egyébből.

Ő, a szegény, boldogtalan ember, telve a legjobb szándékkal, mindig arra hallgat, aki legutoljára beszél vele. Még alig pár napja, hogy kibékült a nemzetgyűléssel, fogadalmat téve, hogy együtt fognak dolgozni Franciaország javára és boldogságára, - íme, most megint a királyné és Artois gróf befolyása kerekedett felül. A nép kedveltjét, Neckert elküldik, a szabadelvű tanácsosokkal együtt. A királyné istállóiban megint felállították az ágyúkat, az ágyúk csövét egyenesen a nemzetgyűlés ajtajának szegezve, Párist és Versailles katonaság szállja meg, - Artois gróf és a szép királyné rendet akar csinálni.

Ideje már egy pillantást vetnünk erre a két emberre, kiknek oly nagy befolyásuk volt a forradalom alakulására, kiknek a végzetes szerep jutott: bukásba vinni a dinasztiaát, vérpadra a királyt és családját.

A király öccse, Artois gróf, egyike volt a leggőgösebb, legkeményebb, legridegebb lelkeknek. Multságain kívül - s ezek a multságok felette zajosak, vidámak és költségesek voltak - nem érdekelte senki és semmi. Legkevésbé Franciaország népe. A „piszkos canaille” mozgolódását undorral nézte, ezzel az ő számára el is volt intézve e viharos idők minden problémája.

A király lágy, passzív, jóindulatú természetéből nem volt benne semmi. Azt mondták, ő a leggőgösebb úr Franciaországban. Gőgje, dolyfe, halálos dőfést kapott már akkor, mikor a király május 4-én a nemzetgyűlést összehívta. Már akkor arról beszélt, hogy elhagyja ezt a megbecsületlenülített országot, de a királyné kérésére Versaillesben maradt.

Öltözködés, modor, viselkedés, divat dolgában Artois gróft tartotta tanítómesterének a francia főrangú ifjúság. Igaz, hogy eme virtusának is megint csak a francia nép fizette meg az árát. A „Piros könyv” - melyben az udvar titkos kiadásait jegyezték - később felolvasatott a nemzetgyűlés előtt. S a könyv adataiból kitűnt, hogy Artois grófjáért - Franciaország leggazdagabb főúráért - 45 millió frankot fizettek ki az állampénztárból. Ennyi volt ugyanis adósságának felgyűlt összege.

Később, az emigráció alatt, nagyon hitványul és jellemtelenül viselkedett: teljesen cserbenhagyva a boldogtalan király ügyét, úgy ő, mint bátyja: a provencei herceg, sorsára hagyta XVI. Lajost, nem sokat törődve vele, hogy verpadra jut-e, vagy sem? Nekik csak egy céljuk volt: megmenteni a királyságot, ezzel szemben csekély jelentőségű ügy, hogy a király él-e vagy pusztul? Lajos király gyakran panaszkodott emigrált testvéreire, hogy ellene dolgoznak, hogy követeit meghazudtolják, utasításait semmibe sem veszik. Mikor a braunschweigi herceg Páris felé nyomult, XVI. Lajos már fogoly volt, Artois gróf egyre sürgette a herceget az előnyomulással. A braunschweigi herceg megjegyezte, hogy ez a haladás könnyen jel lehet a király halálára. Lehet, - felelt Artois gróf - lehet, hogy az előnyomulással megöljük a királyt, de megmentjük a trónt és a királyságot. És ez most a fontos. *Volt idő, mikor a boldogtalan XVI. Lajos jobban féltette trónját emigrált testvéreitől, mint a jakobinusoktól.*

A másik személy, ki a király lelkére befolyást gyakorol: a bécsi császárléány, Marie Antoinette. Tizenöt éves gyermek volt, mikor mint a dauphin felesége Franciaországba került. Arcképekről, leírásokból tudjuk, hogy szép, bájos, elmés, jószívű, nagylelkű asszony volt. Ezekhez a jótulajdonságokhoz hozzávehetjük még határtalan dicsvágyát, uralkodásra való szomjazását, minden emberi méreteket meghaladó gőgjét, fékezhetetlen szenvedélyességét, fényűző költekezését és gyermekes könnyelműségét. Íme itt áll az asszony, ki feltétlen hatalommal uralkodott a király teste és lelke fölött.

Mert a boldogtalan király szerető férj, jó apa, gyöngéd barát tudott lenni. Telve minden olyan erénnyel, mellyel egy egyszerű polgárember szeretetté és tiszteltté teheti magát. Uralkodása első éveiben szereti és tiszteli is őt mindenki.

A királyné ellenben - pedig jóval nemesebb és erősebb materiából alkottatott - sohasem tudta magát Franciaországban megkedveltetni. Hogy gőgje, dolyfe, határtalan költekezése volt az ok, vagy a sok ocsmány, hazug pletyka, mit nem is a nép, hanem egyenesen maga a versaillesi udvar terjesztett róla, arra ma már bajos volna felelni. Annyi bizonyos, hogy mindenért őt tették felelőssé, amiről szegény nem is tehetett, s neki tulajdonították, hogy a király a szabadelvű rendeleteket visszavonta.

A királyné mindig a haladás ellenségeihez csatlakozott, ő nem látott a nemzetgyűlésben mást, mint lázadó csöcseléket, s gőgje, dolyfe fellázadt, amikor - mint ő mondja - a szájas ügyvédek, a megfizetett újságírók feleselni mernek urukkal, királyukkal. Sőhajtva beszélt a szép időről, mikor a napkirály, XIV. Lajos, lovaglókorbáccsal kezében zavarta szét a lázadó párisi parlamentet.

A francia nemzet?!... A francia nemzet - számára - a versaillesi udvar volt. Ez pedig, mint a hű udvari nép arcáról látni lehetett, elégedett és boldog.

S a nép?!... Oh, a szép királyné szíve nagyon is megesik a nép nyomorán és szenvedésén. Oh, a kedves, idilli falusi élet!... az ártatlan igénytelenségben és jámborságban élő nép!... a falu üde poézise... a természet lágy öle... a fiatal szegény leánykák, kiket kiházásítunk... az öreg házaspárok, kiket legfelségesebb látogatásunkkal megtisztelünk, Philemon és Baucisként ünnepeelve őket, kik rongyaikban is nemesszívűek és tisztalelkűek... Senki a szép királynénál és érzékenylelkű udvarhölgyeinél jobban a népet nem szereti, nem szeretheti...

Aztán riadtan néznek körül... íme, az ártatlan falusi nép, ki boldog igénytelenségében szenved a természet ölén, kastélyokat gyújt fel és földesurait öli le... Piros lángok csapnak fel és Versailles aggódva nézi, mint festik e lángok vörösre az ég alját...

Vörös az ég alja, égnak a kastélyok, menekülnek a nemesi családok. A szép királyné felemeli fejét: *itt rendet kell csinálni!* Artois gróf azonnal melléje áll: *Úgy van, rendet kell teremteni!* Elég volt az engedékenységből, a szelidségből, a megalkuvásból!

És megjelenik a királyi plakát, mely nyugalomra inti Páris népét. És megjelenik a királyi rendelet Necker elcsapásáról és a vén Foulon kinevezéséről. „*A nép egyék füvet*” mondotta volna állítólag az öreg Foulon és Párisban már a kinevezés napján díjakat tűztek ki Foulon miniszter fejére.

Az izgatottság nőttön-nő; Danton ott van a klubokban s az utcán. Mennydörgő hangja felrázza az embereket. Július 13-án Danton felszólítására feltörik az összes fegyverraktárakat és erőszakkal elveszik a puskákat, a kardokat, a szuronyokat. Páris már fel van fegyverkezve. Ott künt, Versaillesben Mirabeau lett a nemzetgyűlés vezére és Danton kezébe vette Páris sorsát...

De a Palais Royal kertjében ott áll még a másik barátunk is. Danton legbizalmasabb, leg-hívebb barátja: Camille Desmoulins beszél a néphez. Alig ismerni reá. Halvány arca kipirul, szeme lázasan csillog. Rendesen dadogva, akadozva beszél, de most folyékony a szava és forró és tüzes és gyújtó.

Fegyverre hát!... Van már ágyú is. Isten tudja honnét, Isten tudja kitől!?!... Régi, múzeumi tárgyak, régi csaták emlékei... Itt van a két ezüstágyú is, a sziámi király ajándékozta valaha XIV. Lajosnak, most Santerre, a serföző, és Legendre, a mészáros áll mellettük.

És egész Párison át zúg a kiáltás: „A Bastillebe! Menjünk a Bastille elé!...”

Páris egyik legnagyobb terén állt valaha a Bastille, az *Épület*, melyhez annyi gyász, vér, könny és átok tapadt.

Főként politikai foglyok voltak itt elzárva, kik elveikért, meggyőződéseikért szenvedtek. Bírói ítélet, törvényes kihallgatás nélkül, egy-egy királyi levél parancsszavára zárták be ide őket. Elszakadván örökre családjuktól, szeretetteiktől. Gyakran nem is sejtve, hogy miért szenvednek, hogy üt-e még valaha számukra a szabadulás órája?

Nem volt Párisban gyűlöltebb épület a Bastillenál.

De mi sem jellemzi jobban XVI. Lajos emberséges, irgalmas uralmát, mint az, hogy a felkelés napján a Bastillenek összesen hét foglya volt; ezek közül kettő hamiskártyás volt, egy betörő, kettő gyilkos, egy közveszélyes örült s egyet a családja kívánságára csuktak el.

A Bastille védője De Launay márki. Bátor, elszánt férfi, vitéz, becsületes katona, ki megfogadta, hogy löporral levegőbe röpíti az egész várat, de csak akkor adja át, ha a királyi parancs ezt megengedi neki.

Futárok rohannak ki Versaillesbe, de egy részüket a tömeg elfogja és nem ereszti ki, a másik rész mindenféle árutakon kijut és megtudja, hogy a király a meudoni erdőben vadászik, öfelsége a királyné pedig a kis Trianonba rándult pásztorleánykának öltözött udvarhölgyeivel együtt és fehér báránycsukát legeltet a parkban.

Nincs itt kivel beszélni. Bezenval báró bátran, katonai elszántsággal megindul a tömeg ellen. De katonája kevés van, a legénység sötéten, mogorván néz maga elé. Kevesen is vannak... A báró nem mer elindulni velük, Broglie herceget, a marsallt várja hadosztályával.

A marsall azonban érthetetlenül késik. S a nép teljesen körülfogta a Bastillet. A külső várat már el is foglalta. De Launay szavának akar állni, egy égő gyertyával kezében indul a puska-poros hordó felé. Egyik katonája kicsavarja kezéből az égő gyertyát és a Bastille nem röpül a levegőbe... Más sors volt a számára megírva, a nép haragjának kellett az épületet lerombolni.

Launay márki mindenre kész. Harcolni akar, míg a felmentő sereg meg nem érkezik, vagy míg mindnyájan el nem pusztulnak. De katonái már megkezdik az alkut az ostromlókcal. Szabad, fegyveres elvonulás a vezér és az őrség számára. Ezzel szemben ki kell eresztetni a foglyokat és átadni a Bastille összes kulcsait a népnek.

A kapukat kinyitják, a nép tódul befelé. S a szabad elvonulás biztosítva van, de az egyik alak, nem a vitéz ostromlóból való, hanem a csőcselékből, szidni, mocskolni kezdi a védőket. Szó szót követ és az egyik védő katonát leszúrják s a többit is megtámadják. Launay márki bátran siet katonái védelmére. Nekiesnek s egy pillanat alatt ezer darabra tépik a márkit.

Ezt az ocsmányságot nem a Bastille ostromlói cselekedték, hanem a velük betört csőcselék. Az ostromló sereg mélységes megbotránkozással és fájdalommal vette tudomásul a becstelen gyilkosságot, azonnal védelmébe vette a vár életben maradt katonáit és gondoskodott róla, hogy senki se nyúlhasson hozzájuk.

Így vonultak be győztesen a városházára, - tudtára adva a népnek a Bastille végzetét. A forradalomnak ünnepnapja volt ez a július 14-ike. És ezt az ünnepnapot mindjárt bemocskolja az ártatlanul kiontott vér. A derék Launay márki és az ártatlan katonák vére.

És Versailles?!... A szép királyné még ott sétál a Trianonban, legelteti báránycsukát. Artois gróf elmés bókokat mond kosztümjére. A távolból valami tompa zúgás és moraj... Ej, ki törődik vele?!... Nem történt semmi, - csak a Bastille! bevették...

A király késő este ért haza a meudoni vadászatról. Fáradt volt, lakosztályába vonult, azonnal le akart feküdni, de Liancourt herceg, kinek joga volt hozzá mindig belépni, azonnal bejelentette magát.

- Nos, kedves herceg, - fordult a király hozzá - tud valami jó újságot?

- Sire, a nép heves harcok után bevette a Bastillet és a vár parancsnokát, De Launay márkit, összetépték.

Lajos fáradt arcán valami vonaglás futott át. Fölemelte fejét.

- De herceg, mi ez?... Hiszen ez már... Hiszen ez már lázadás...

- Nem, Sire, - felelt Liancourt herceg - ez nem lázadás. Ez már - a forradalom.

Két héttel később fogták meg az öreg Foulont, ki a népnek állítólag azt a tanácsot adta, hogy ha éhes, egyék füvet.

Elfogták, Párisba hurcolták s hiába kél védelmére Lafayette márki, a nemzetőrség parancsnoka. Foulon fejét levágják és száját fűvel tömik tele. Íme itt a válasz állítólagos irgalmatlan mondására.

IX.

- Mi ez? - mondja Rolandné ott állva az ablaknál. - Hát ilyesmi is lehetséges?

Férje, barátai mind ott vannak körülötte s nézik, hogy mi történik lent az utcán?

A királyi díszhintó megy végig a városon. A hintóban a jó, kerekarcú, jámborképű Lajos király. Most az egyszer nem unatkozik és nem fásult. Szeretettel mosolyog kibékült Párisára és Páris úgy látszik nem haragszik többé.

Igaz, a Bastille nincs többé, de hát annál jobb. Tűzzük ki gyorsan a háromszínű kokárdát és mondjuk ki, hogy július 14-ike a világ legszentebb ünnepe. Mert az emberiség felszabadulása ezen a napon történt.

És a háromszínű kokárda csakugyan ott van minden jó hazafi mellén, vagy kalapja mellett. Lám, őfelsége a király is kitűzte! Kegyesen végighallgatja az újonnan megválasztott polgármester, Bailly úr beszédét, sőt igyekszik oda is figyelni. „Páris meghódította királyát” - mondja Bailly. Őfelsége kegyesen bólintgat és nem jut eszébe, hogy a meghódított egyének vagy országok közös sorsa - a rabság.

Nem, nem, hagyjuk ezt... Az új lelkesülés és közeledés ünnepségét ne zavarja semmi, - senki. Egyes kemény, keserű hangok hallatszanak, hogy ha a király már csakugyan a népé, miért nem él köztünk Párisban?!... Miért zárkózik be Versaillesbe, az udvari csöcselék közé, hol a királyné és Artois gróf azt csináltatnak vele, amit akarnak.

De a kemény, keserű hangokat elnyomják. A nép most még éljenzi a királyt. A király nyugodtan, szelíden túri az éljenzést, az ünneplést. Reggel egy síró, zokogó királynét hagyott hátra Versaillesben, ki semmi áron sem akarja, hogy a király Párisba menjen. Marie Antoinette reszket az ura életéért. De a jó Lajos most az egyszer ellentáll. Legyen, aminek jönnie kell; Párist le kell csendesíteni.

A versaillesi udvar sötét gyűlölködéssel nézi, mint indul el Szent Lajos fia és utódja a párisi canaille közé. Neckert újra visszahívják, Uram Isten?!... A nép, a király, talán még Necker úr is végre is el találja hinni, hogy elcsapott vagy visszahívott miniszterek dolgán fordul meg a világhistória sorsa.

De nem mindenki elégszik meg a néma tiltakozással. Artois gróf, a király öccse, híveivel, barátaival, udvarával együtt emigrálni készül. „Meg kell büntetni Franciaországot, hol ilyen aljasságok történhetnek.” Ez az Artois gróf véleménye. És hogy lehetne jobban megbüntetni, mint ha mi született urai és parancsolói itt hagyjuk gyalázatára és örületére bízva! Artois gróf búcsúzik, a szép királyné könnyes szemmel bocsátja útnak, ő leghívebb, legigazabb barátját vesztette el sógorában.

De, ha Artois gróf meg is bünteti Franciaországot, a szegény ország elég könnyen viseli a szörnyű csapást. Mert őfelsége Artois grófja kimehet, ha neki úgy tetszik, - ez még most szabad, - de földjei, erdei, kastélyai itt maradnak és nemzeti tulajdonná válnak.

Azonban hagyjuk most Artois grófját, Páris kibékült királyával és meleg szívvel ünnepli azt.

- Mi ez? - kérdezi Rolandné, ámulva nézve az éljenző tömeget.

- Ez, asszonyom, - felelt Danton hidegen - ez a tragikomédia második felvonása.

- Miért beszélsz így? - szólta Roland szemrehányólag Dantonnak. - Ha a király csakugyan belátja, hogy eddig téves úton járt s ha a néppel megértik egymást, még minden jóra fordulhat. Minden kiontott csepp vér: bűn az emberiség ellen, s már éppen elég folyt.

- Túlon túl sok vér folyt, - mondta Rolandné. - Mostanában egy fiatal német költő, a weimari Goethe munkáit olvasom. Van egy mondása, mely mostanában folyton a fülemben cseng: „az emberi vér nagyon különös folyadék”.

- Úgy van, asszonyom, - felelt Danton sajtáságos rekedt hangon - és mégis vannak pillanatok, mikor nem kímélhetjük, mikor ki kell ontani.

Rolandné sokáig elgondolkozva nézett maga elé.

- Lehet... Lehet, hogy vannak, de akkor... akkor...

- Nos, asszonyom - sürgette Danton.

Rolandné nagyon nehezen mondta ki a szavakat, mint aki szenved a súlyuk alatt.

- Mindnyájan, - és körülnézett a társaságon - mindnyájan, akik itt vagyunk, kerülhetünk olyan helyzetbe, hogy elveinkért, hitünkért meg kell halnunk, vagy ami ennél is sokkal súlyosabb, keservesebb és gyötrelmesebb dolog, másokat kell megölnünk. De a kiontott vért mindig igazolni kell tudni a történelem, vagy mi ennél még sokkal fontosabb: saját lelkiismeretünk előtt. A gyilkosság ritkán fakad a dolgok természetes kényszerűségéből, inkább lelkiismeretlenségéből, gyűlöletből - vagy *nagyravágásból*.

Most az egyik fiatal férfi vette át a szót. Mindenki figyelmesen odanézett. A fiatal férfi Vergniaudnak hívták. Ritka képzettségű, antik karakterű ember és elsőrendű szónok.

- Ölni?! Azt hiszem ez az, amit soha-soha nem szabad. Még hitünkért, még elveinkért sem, annál kevésbé érvényesülésünkért. Azért, amit lelkünk igazságának vallunk, ha eljön a döntő perc, meg lehet, sőt meg kell halnunk, mert vannak döntő pillanatok, mikor a világ legmagasabb csúcsa: a vérpad s csak innen lehet a teljes, a valódi örök igazságot meglátni. A szabadságot, az igazságot, a szeretetet, a testvériséget hullahegyeken át megvalósítani?! Ilyesmiről csak Jean Paul Marat álmodozhatik. Ha csak vértengeren és emberi holttesteken át lehet az igazság és szabadság országába bejutni, akkor ez az ígéretföldje nem éri meg a szörnyű árt, amit fizetnünk kell érte.

Danton figyelmesen, szinte elragadtatva hallgatta Vergniaudt. Úgy gyönyörködött hangjában, előadásában, mint egy szép művészi előadásban. De a hatás sem volt komoly, reális, csak afajta esztétikai gyönyörűség. Ez a hatalmas népvezér kimondhatatlanul tudott gyönyörködni mindenben, ami szép, esztétikai, formás, de cselekedetei teljesen függetlenek voltak az esztétikai élvezettől. Danton mindig kereste a szép, hatásos, sőt fényűző formákat. Azoknak az embereknek, kik pártjához tartoztak, társasága, beszéde sohasem gyönyörködtette úgy, mint a Gironde vidékéről ideszármazott művelt, képzett, talentumos fiatalembereké.

S a girondistáknak nevezett fiatal férfiak között egy sem volt, kinek talentumáról és képzettségéről annyit tartott volna, mint a Vergniaudéról.

- Bravó - mondotta és összecsapta tenyerét, mintha a színházban egy szép tirádát hallott volna. - Hát nem mondanád meg, hogyan is kell hát azt az új világot megteremtetni?!... Szép szóval, kéréssel, könyörgéssel, rábeszéléssel?!... A nagy világhódítók is így szoktak cselekedni, ugyebár?!

- A nagy világhódítók? Mi közünk nekünk ezekhez? Én minden - úgynevezett - világhódítót közveszélyes örültnek tartok és ha rajtam állna, mindet elmeegógyintézetbe csukattam volna, hogy ne vihesse embertársait a vágóhídra az ő féktelen, gigantikus ambíciójáért. De mi nem vagyunk világhódítók. Mi nem rabságra akarjuk verni a népeket, hanem fel akarjuk szabadítani az emberiséget. Mi nem rabolni megyünk, hanem ajándékokat osztunk, mint kétezer évvel ezelőtt a názárethi Jézus elindult, hogy a szeretet törvényeivel megismertesse a világot, úgy kell most nekünk megismertetni az emberiséggel a szabadság törvényeit. S ha eljön a

fizetés órája, gyere el Danton a vérpadunkhoz s nézd meg, hogy mi panasz nélkül fizetünk érte. S ha választani kell a bakó és az áldozat szerepe között, hát én nyugodtan hajtom a bárd alá fejemet.

Danton most nem nevetett. Soha ilyen meghatottan, ilyen figyelmesen nem nézte és nem hallgatta Vergniaudt, mint most.

Camille Desmoulins hirtelen közbeszólt:

- Áldozat? Halál? hiszen van itt valaki, aki sokkal kompetensebb ítéletet mondhat mindnyájunknál. - És volt iskolatársához, Robespierrehez fordult:

- Robespierre, te állásodat dobtad oda, mert nem akartál egy halálos ítéletet aláírni, akkor...

Robespierre hideg, nyugodt hangon felelt:

- Akkor igazam volt, mert így hittem jónak, most is igazam van, bár már másképpen hiszem.

A királyt ünneplő menet visszafordult és Roland megszólalt:

- Talán még rendes mederbe tér minden. A király végre is jó ember.

Rolandné férje felé fordította szép, komoly arcát.

- Mi közünk nekünk a király emberi jóságához, vagy gonoszságához? Mi nem személyek ellen harcolunk, hanem a királyság és az arisztokrácia ellen. S te már meg akarsz állni a harcban, mert a király alapjában véve jó fiú és mert a háromszínű kokárdát mellére tűzte. Hidd el nekem, hogy - amennyire ő erre képes - szívéből gyűlöl bennünket s ezen - ha igazságosak vagyunk - nem is szabad csodálkozni. Minden lépés, amit előre teszünk, az ő hatalmának a rovására megy s a mi erőnk csak az ő gyöngeségéből táplálkozhatik. Higgyél az emberi természetben Roland. Az ember soha sem szeretheti azt, ki őt megalázta. A nemzetgyűlés pedig megalázta a királyt s megalázza most a nép, bár éljenezve tolong hintója körül. A nemzetgyűlésben ő nem lát, nem láthat egyebet, mint az urakkal feleselő szentelen szolgákat, az éljenző tömegben pedig tolakodó, piszkos canaillet. Nem akarom én a király személyét bántani, nem is a személyében van a hiba, hanem a helyzetében s ebből a helyzetből béke vagy nyugalom nem fakadhat soha. Mit számít ezzel szemben a király jósága vagy rosszasága? Minket egyáltalán nem érdekel, hogy Lajos király vérvívó szörnyeteg-e vagy szentek és vértanúk méltó utódja. Mi senki ellen személyes gyűlöletet nem érzünk, mi senkin bosszút állni nem akarunk soha.

S a girondista férfiak, Rolandné barátai utána zúgták:

- Soha!

Csend volt egy pillanatig. Danton komolyan elgondolkozva nézett maga elé. Robespierre Rolandnéhoz fordult és rideg, száraz hangon kérdezte:

- De hát mit akarnak önök?

Rolandné felemelt fejjel, erős, csengő hangon mondta:

- A köztársaságot!

Most mondták ki először e szót. S egy asszony mondta ki! Még Danton is riadva kapta fel fejét. Robespierre azonban nevetett. Rolandné szinte megrettenve nézett reá, először hallotta Robespierret nevetni.

- Köztársaság?! - kacagott Robespierre. - Vér nélkül?! Oh, asszonyom, milyen gyönyörű álom. De hát hogy akarják ezt fehér, ártatlan, irgalmas kézzel megcsinálni.

- Ön meg fogja látni, - felelt Rolandné - a mi köztársaságunkhoz nem szabad vérnek tapadnia.

- Ön ismeri a történelmet, asszonyom s így tudnia kell, hogy emberi vér nélkül még soha államot, kormányformát ki nem építettek. A régi babona azt tartja, hogy mindjárt összeomlik, amit felraktak, ha nincs, ami a köveket összetartsa.

- Lehet, hogy igaza van, - felelt Rolandné Robespierre felé fordulva - lehet, hogy vér nélkül nem lehet a régit lerombolni s újat építeni, de ha igaz...

Megállt egy percig, aztán folytatta:

- Ha ez igaz, hogy embervér kell az új Franciaország, a *Köztársaság* felépítéséhez, itt vagyunk mi; felajánljuk a magunkét! Tiszta nemes vér ez, Robespierre, majd össze fogja tartani a köveket.

Krétafehér volt az arca, de lángolt a szeme, míg ezt kimondta. Azok a férfiak, kiket Danton girondistáknak nevezett, mind éljent kiáltottak a beszédére. S Danton olyan gyöngéd szánalommal, olyan meghatott részvétellel nézte az asszonyt is, a férfiakat is, ahogy az ember egy álmodozó, kedves, rajongó gyermeket nézhet.

A királyi hintó lassan indul Versailles felé. A síró királyné remegve várja haza férjét. A hintó begördül a márványudvar főkapuján s a szép királyné letörli könnyeit. Hiába törli le, az ő könnyei nem fognak többé kiapadni, felszáradni soha - soha. Milyen sors vár reád, szegény, idegenből ideszakadt bécsi császárlány?!... Mint fogsz megállni helyeden egy fellázadt nemzet haragjával és kétségbeesésével szemben? Jő a szegény, a süllyedés, a meggyaláztatás és végre a megváltó, a mindent kibékítő halál...

Ott bent Párisban oszladozik az éljenző, lelkesedő tömeg. De egyik saroknál egy sötét, dúlt arcú ember áll és beszédet intéz hozzájuk.

- Mi az, emberek? Arra jók vagytok, hogy a Bastillet bevétessek veletek és véretek ott ömöljön az átkozott épület előtt. A trikolorót feltűzi a kegyes király, bejön Párisba és éljeneztetni magát. Az a király, ki pár nappal ezelőtt még a vén gazember Foulont nevezte ki miniszterének. Foulont, ki az éhező néppel füvet akart etetni. És a hülye Bailly a ti polgármesteretek, ki itt kocszik aranyos díszhintójában, mialatt ti ott álltok a gaz párisi pékek és fűszeresek boltajtaja előtt s hajnaltól estig lesitek azt a fekete, ragacsos, undorító holmit, mit kenyérnek hívnak, mitől felpuffad beletek és penészes lesz a szájpadrásotok. Nem tesz semmit, Bailly úr, a nagy tudós, a halhatatlan akadémikus, egy kiáltványban megmagyarázta nektek, hogy ha van is kellemetlen mellékíze, azért ez a kenyér nem egészségtelen, sőt az emésztést elősegíti. Hát csak egyétek tovább és éljenezzétek mellette a királyt, aztán gyertek el megint a pékek és fűszeresek boltjához ácsorogni, a gazemberekhez, kiket a magas nemzetgyűlés tagjaival és az arisztokratákkal együtt mind fel kell húzni a negyven láb magas akasztófára.

- De Marat polgártárs, - kiáltja közbe valaki - a nemzetgyűlés!? A nemzetgyűlésről még sem szabadna így beszélni!...

Marat a közbeszóló felé fordítja sötét arcát.

- A nemzetgyűlés szemenszedett idióta és hülye csorda, ha ugyan nem megvesztegetett gazember mind egytől-egyig. Te pedig, öcsém, eredj, ontassad ki véred a Bastille előtt s ha még van egy kis erőd, ide vánszoroghatsz a gazdag, pohos pékek ajtaja elé kenyérért ácsorogni. S ha a ragacsos, bűzös holmitól felpuffad a beled, vagy elnyúlik a gyermeked, gondolj Bailly polgármester úrra, aki aranyos hintóban ül és megmagyarázza neked, hogy a kenyér nem is olyan túlságosan egészségtelen s neked, mint jó polgárnak, kötelességed azt megenni.

Azzal leszállt az emelvényről és tovább ment. A tömeg pedig, mely pár perccel előbb még éljent kiáltott a király hintója után, most komor, sötét gyűlölettel szívében indult hazafelé.

X.

1789 október 5-én ködös, nyirkos reggel virradt a kedvetlen, mogorva, éhes Párisra. Mert íme hiába nincs már Bastille, hiába békültek ki a királlyal, hiába mondanak a nemzetgyűlésben szebbnél-szebb szónoklatokat az ember jogáról, hiába - még sincs liszt, nincs kenyér, nincs szappan, nincs zsír. Az asszonyok nem tudnak főzni és mosni. A gyermekek kenyérért zokognak s az anyák úgy érzik, hogy szívük vére csöppenként folyik el, míg e kínos, keserves zokogást hallgatják. A férfiak eltorzult arccal, némán néznek maguk elé, míg feleségük dühös kétségbeeséssel veti szemükre tehetetlenségüket és gyávaságukat.

Igen, mert az asszonyok még sokkal jobban el vannak keseredve, mint a férfiak és dühös gyűlöletük izgatja a férjeket is. Megmondta azt már Camille Desmoulins: „nem lesz itt Párisban komoly lázadás, míg az asszonyok kezükbe nem veszik a dolgot”.

A nyomorúság elviselhetetlen. De hát miért nincs ennivaló? A legtermészetesebb magyarázatot legnehezebb elhinni. Nehéz elhinni, hogy azért nincs ennivaló, mert az utóbbi két-három éven át gyalázatosan rossz termés volt. Mert az ország nagy részében a birtokok rettenetesen el vannak hanyagolva, ki vannak uzsorázva. Mert az utóbbi években már sem a földműves, sem az iparos nem dolgozott, hanem politizált. Vésztjósító, az egész világot felforgató hírek jönnek Párisból s inkább erre hallgatnak, semhogy szántsanak, vessenek, arassanak. Párisban filozofálnak, bölcselkednek, de itt az ember jogai, a társadalmi szerződés szép frázisai egyszerűsítve jelennek meg. A nép egyszerűen legyilkolja földesurait és felgyújtja a kastélyokat.

Mindenki csak rombol, ahelyett hogy építene. Mindenki csak politizál, ahelyett hogy dolgozna. Csak természetes, hogy egy ilyen országban éhínség lesz. De ki hinne el egy ilyen egyszerű, ilyen kézzelfogható igazságot? Nem sokkal érdekesebben hangzik az, hogy az arisztokraták a Szajnába dobták a gabonás zsákokat, hogy a népet az éhhalálba kergessék? A gabona üszkös volt s így a kenyér természetesen keserű, élvezhetetlen és gyomorbetegségeket terjeszt, de hát ki hinné ezt így el?

- Nem is ez az igazság, - mondják a népet lazító szónokok.

Az igazság az, hogy a királyné megmérgeztette a lisztünket, hogy így a nép kipusztuljon. Nincs olyan képtelenség, mit az olyan ember el nem hisz, ki még nem ebédelt és sejtelve sincs arról, hogy fog-e vacsorázni.

S amellet az az ostoba, rosszhiszemű versaillesi udvar!... Vajjon nem tesz-e meg mindent, hogy a fellázadt óceánt még jobban ingerelje?! Bizonyára nem mérgeztettek meg ők sem gabonát, sem lisztet, sem kutat, de bűnük talán még súlyosabb volt. Könnyelműen játszottak Franciaország sorsával, jövődjével.

No meg úgy mellékesen a saját életükkel is.

A tervszerű gonoszságnál talán még nagyobb baj a rövidlátó ostobaság. Versailles pedig ebben a betegségben szenvedett.

Mikor a király megéljenezte magát Páris utcáin, sokan azt remélték, hogy szent a béke. Nyomban azonban kezdődött a civakodás a nemzetgyűléssel. Rolandnénak igaza volt. A nemzetgyűlés azért gyűlt össze, hogy Franciaországnak alkotmányt adjon. Az alkotmány minden joga pedig a királyi szuverenitásból lett letörve. Nem akarták egymást bántani, de helyzetük olyan volt, hogy mégis folyton egymásba kellett botlaniok.

Itt van mindjárt a vétó-jog. A király ezt mindenáron magának akarja tartani. Csak akkor lehessen törvény a nemzetgyűlés határozata, ha ő nem tiltakozik ellene. Ebből a követelésből nem akar engedni semmi áron. A nemzetgyűlésben is vannak, akik támogatják. Ide tartozik a nemzetgyűlés legkimagaslóbb alakja, Mirabeau gróf is.

A nemzetgyűlés különben is pártokra szakadt. Vannak, kik az abszolút királyi monarchiát akarnák megtartani. Ezek a régi, feudális nemesek és főpapok. Vannak, akik az alkotmányért küzdenek; ide tartoznak a polgári rend képviselőinek nagy része, a szabadelvű, liberális főnemesség és nemesség. Kemény, elszánt, elkeseredett harcot vívnak egymással s egyik sem akar álláspontjából engedni.

Van még egy kis párttöredék. Egyelőre kevés a híre, még kevesebb a tekintélye. A vezérük Maximilien Robespierre volna, de első beszédei olyan rosszul sikerültek, hogy kinevették és lepisszegték. Csak Mirabeau mondotta neki:

- Nem kell szégyenkezni, magát még nagyon komolyan végig fogják hallgatni, barátom.

Ebben a kis pártban már lassan, titokban felhangzik a szó, mit Rolandné mondott ki először. És Robespierre már nem nevet, ha a *köztársaság* szót hallja.

Páris azonban mogorva, éhes és elkeseredett. És ez nagy baj. Nagyobb baj a nemzetgyűlés civakodásánál is.

S hozzá megint különös hírek szállingóznak Versaillesből.

A sok hízelgés és kedveskedés után megint valami gaz csíny készül? Hát emiatt a versaillesi udvari csöcselék miatt már soha béke, nyugalom, rend nem lesz?!...

Október első napjaiban a csupa arisztokratákból álló flandriai ezred tisztikara érkezik meg Versaillesbe. Az udvari testőrség nagy vacsorát adott a vendégek tiszteletére. Vacsora közben felköszöntötték a királyt és királynét. Kitörő, lelkes éljenzés; most valaki feláll és a francia nemzetre akarja poharát üríteni.

Fenyegető öklök emelkednek a levegőbe. Az illetőnek azonnal távozni kell a teremből, különben agyonverik.

S ha még ezzel vége volna, de most általános szitkozódás keletkezik. Durva kifakadások a nemzetgyűlés és a párisi canaille ellen.

A szitkozódásoknak azonban egyszerre vége, mert híre jár, hogy a király és királyné pár percre megtiszteli a vacsorát személyes jelenlétével.

És megjelent a király, de őreá kevesen néznek, minden szem a szép királyné arcára tapad. Ez a büszke arc most bánatos, halovány s a szemekben elfojtott könnyek égnek. A tisztek egyszerre lelkesülten kardot rántanak és megesküsznek, hogy megvédik királyukat, királynéjukat és összetörik a párisi canaillet, ha még egyszer fel meri emelni fejét.

A szép királyné mosolyog s a mosoly hatása alatt a tisztek és testőrök letépi a háromszínű nemzeti kokárdát vállalkról és feltűzik a fehérliliomos szalagot.

A királyné elérzékenyülten int híveinek és visszavonul lakosztályába. Este, mikor főkomornája, Campan asszony kibontja haját, még megjegyzi, hogy régóta volt ilyen boldog, mint ma este s reméli, hogy a tisztek, mint francia nemesek, be is tartják a szavukat.

És reggel?!... Reggel már az éhező, komor, elkeseredett Páris tudott mindent. A testőrök tüntetését, a királyné szavait, a népek küldött fenyegetést... mindent... S Páris nem sokáig késett a válasszal. A párisi nép válasza október 6-ika volt.

Október 5-én kora reggel indult el az éhező asszonytömeg, hogy - mint ők mondták - az „osztrák asszonnyal” leszámoljanak.

Mert a királynét gyűlölik fékezhetetlenül. A Marie Antoinette gögje, fényűzése, szépsége vajjon nem a legkiáltóbb ellentéte nyomorúságuknak, megaláztatottságuknak és a nyomortól elnyűtt, szegény testüknek?!... Az osztrák asszony bűnös mindenben, ő befolyásolja a király akaratát, ágyúkat szegeztet a nemzetgyűlés kapujának. Ő az, ki idegen ellenséget akar szabaddítani az ezer sebből vérző szegény Franciaországra.

Ma már igazságosan ítélnünk a dologban és kimondhatjuk, hogy a boldogtalan asszony igazán nem szolgált rá erre a halálos gyűlöletre. Nem volt ő semmivel sem rosszabb környezeténél, - sőt talán nemesebb, jobb, emelkedettebb. Gögje, dölyfe, - ezt még Bécsből hozta magával családi örökségképen s itt Versaillesben nem tanulta meg sem az emberekkel való bánást, sem a körülményekbe való beletörődést. Fényűzése?! Marie Antoinette valóban nagyon költsékes volt, de korántsem pazarolt úgy, mint Pompadour márkiné, vagy Dubarry grófné, XV. Lajos kedvesei. S ha tízszer annyit költ is, ostoba jelmezeivel, csillogó ékszereivel vajjon tönkretetheti-e Franciaországot, ha az ép, erős és egészséges? Mi láttuk XV. Lajos végnapjait, az állam épületének fundamentuma már régen alá volt ásva, a falak recsegték, ropogtak s a romhalmaz a boldogtalan király és királyné fejére szakad... Harminchárom uralkodó nemzedék bűne gyűlt össze s a fizetés órája őket találta a vádlottak padján.

De a párisi nép senkit se gyűlöl annyira, mint a királynét. Az osztrák asszony löveti le a férfiakat, ha azok utcai harcokban küzdenek a nemzet szabadságáért, az osztrák asszony miatt sírnak az asszonyok és éheznek a gyermekek.

Közben a nemzetőrség is kijelentette, hogy Versaillesbe akar menni, leszámolni az arisztokratákkal. Már elérkezett Párisba ama híres-nevezetes vacsora híre. Ki kell irtani a testőröket, le kell gyilkolni az arisztokratákat és behozni a királyt Párisba, hogy itt éljen a francia nép között. A nemzetőrség parancsnoka, Lafayette márki megpróbálja csitítani őket, de a katonákkal nem lehet bírni többé. Vezérüket szeretik, tisztelik, becsülik, de követeléseiktől nem tángítanak. Folyton és egyre hangosabban, egyre fenyegetőbben hangzik a kiáltás:

- A Versailles! à Versailles!...

Lafayette márki végre is felül fehér paripájára, úgy gondolván, hogy mindenesetre jobb, ha ő vezeti a tömeget, mint ha az fékezhetetlenül, magában rohan Versailles ellen.

Danton fáradtan jött haza lakására. A klubokban, az utcán, a gyűléseken több beszédet tartott. Ez a nép az övé volt, ő volt az utca ura és vezére. Otthon a pamlagra dobta magát.

- Halálosan kimerültem, Camille, - mondja barátjának, ki hazakísérte. - Aludni szeretnék.

- Aludni egy ilyen napon?...

Danton felemelkedett és úgy nézett barátja arcába.

- Milyen gyerekségeket beszélsz, Camille. A nép elindult Versailles felé. A mi dolgunk egyelőre be van fejezve. A kő el van hajítva. Most várunk kell, hogy hova esik és kit talál?

- A királyságot?!...

Danton vállat vont:

- Lehet. Lehet, hogy a szép Rolandné álma valósul meg és felépítjük a köztársaságot. Persze, nem rózsalevelekkel, testvéri ölekezéssel, szentimentális szónoklatokkal és költői beszédekkel, mint ahogy a szép asszony és barátai hiszik... Lehet, hogy a királyság megmarad, jogaiban megcsonkítva, hatalmától megfosztva, csupán reprezentális hatáskörre szorítkozva... De az is lehet, hogy a népet szétverik, az udvari párt felülkerekedik, erőre kap. A királyt le-

mondadják és a királyné átveszi a régensséget a kiskorú dauphin nevében... A kő elrepült, majd meglátjuk, hova esik, kit talál?! De míg helyére ér, addig aludhatunk egyet.

- Danton, én nem tudok, én nem bírok aludni... Most, mikor Franciaország sorsáról, jövődjéről, mindnyájunk életéről, haláláról van szó.

Danton egy pillanatig mereven nézett barátjára.

- Te okos fiú vagy, Camille. Hiszed te, hihetted-e te azt, hogy népek, nemzetek sorsa, az ilyen összetűzéseken múlik?!... Ez még csak az erők mérkőzése. Szép és izgató látvány, hát csak rajta, hadd folytassák!... De hiszed-e te, hogy Franciaország sorsa azon fordul meg, hogy a jó, kövér király helyén marad, vagy hogy Rolandné férje vagy egyik széplelkű barátja ül be a köztársasági elnök székébe?... Ez most nem fontos. Majd jön a diktátor, aki elég erős lesz, hogy megfogja a gyeplőt, kezébe vegye Franciaország sorsát.

- És a nemzetgyűlés, Danton?

Danton felkacagott.

- A magas nemzetgyűlés most a rendhagyó igék ragozásáról vitatkozik vagy más ilyen fontos dologról. Oh, a sok fecsegő... Még mindig a szabadságról tartanak bölcselkedő előadásokat, mi pedig azalatt bevettük a Bastillet!... A magas nemzetgyűlés az ember jogairól elmélkedik, a párisi nép pedig Marat utasítására feltöri a mézárosok üzleteit és a pékek boltjait... Tegnap hallom, a gyülekezés szabadsága mellett mondtak figyelemre méltó szónoklatokat s ma hajnalban Páris elindult, hogy Versailles felé tartson... Mit vársz te ezektől az emberektől, Camille?

- És Mirabeau?

Danton arca kipirult.

- Mirabeau?!... Ennek az embernek van esze, lelke, bátorsága!... Lehet, hogy ő megfogja a gyeplőt... Ha megfogta, akkor az ő akaratától függ, hogy a jó, kövér XVI. Lajos megmarad a trónján vagy pedig?... De ne találgassunk, Camille... Megmondtam már neked, hogy okos ember nem tehet ilyenkor egyebet, mint hogy lefekszik és elalszik. Aztán, ha üt az órája, akkor felkel és cselekszik habozás, kételkedés nélkül.. Menj haza, Camille... Én aludni akarok...

A magas nemzetgyűlés - mint Danton mondotta - csakugyan nyugodtan tárgyalt, vitatkozott, ha nem is éppen a rendhagyó igékről. Vitatkozás közben hozták hírül, hogy a párisi asszonyok elindultak és Versailles felé tartanak.

A gyűlés elnöke, Mounier vállat vont:

- Hát csak hadd jöjjenek, majd haza küldjük őket.

- Kenyeret és húst követelnek.

- Pékek vagyunk mi, vagy mézárosok?

- De...

- Elég volt. Folytassuk tovább az ülést.

Mirabeau gróf felállt és az elnökhöz lépett:

- Elnök úr hallotta, hogy a párisi asszonyok Versailles felé jönnek?

- Hallottam.

- Nos és mit akar cselekedni?

- Ej, hát mit tartozik az reánk, hogy a kofák, az elárusítónők s a munkások feleségei az utcán kiabálnak.

Mirabeau keményen végignézett az elnökön.

- Uram, még van idő... Menjen be gyorsan a palotába, mondja meg a királynak, hogy szentesítsen azonnal minden a nép javára szolgáló rendeletet. Aztán adja ki gyorsan a királyi parancsot, hogy a pékek, a mészárosok, a fűszeresek azonnal nyissák ki üzleteiket és szolgálják ki a népet bonok ellenében. A bonokért a királyi kincstár álljon jól. Egy pillanatot sem szabad elveszteni, elnök úr. Itt a veszedelem, itt az árvíz.

Mounier hidegen mosolygott.

- Megbocsát, gróf úr, én nagyrabecsülöm az ön szónoki képességeit, de egy szikrát sem bírom tragikus veszedelemnek látni a párisi kofák versaillesi kirándulását.

- Nem kofákról és kirándulásról van itt szó, elnök úr. Ön nem érti vagy nem akarja megérteni, mi történik itt: „*Paris marche sur nous!*” Páris jön reánk!

Mounier azonban nem ment a királyhoz. Vállat vont s tovább elnökölt a gyűlésben. Az asszonyok csoportja nemsokára ott áll Versailles előtt.

A kapukat gyorsan bezárják, de nem baj, van az asszonyok kíséretében férfi is elég. Páris és a környék munkanélküli éhező férfiai az úton mind az asszonyokhoz csatlakoztak. Az ajtót gyorsan beverik s pár perc múlva ott állnak a nemzetgyűlés színe előtt.

Az elnöklő Mounier kezdi belátni, hogy itt egyébről van szó, mint egy kis kirándulásról. Mounier ígéreteket tesz, de az asszonyok követelik, hogy vezessék őket azonnal a király elé, ott a jog és kegyelem forrása előtt akarják előadni panaszukat.

Végre kiválasztanak hat munkásasszonyt, a nemzetgyűlés elnöke maga vezeti be őket a király elé. Ott előadják panaszukat.

A király nagyon kegyes és szíves, nem is igen tud másforma lenni a jó ember. Készséggel megígéri, hogy mindenben segítve lesz és minden rendbe jön. Az asszonyok félig-meddig meglegedetten távoznak s miután ennivalót is adatnak ki, azt hiszik, hogy minden rendben van.

A késő esti órákban történt, hogy a tömeg, mely még mindig a kapu körül ácsorgott, összeütökött a testőrökkel. A kapukat újra feltörik (nem csinálták azokat efféle látogatások számára) s mivel sortűz fogadja őket, örvongve rohannak fel a márványudvar kapuján keresztül a királyi pár lakosztálya felé.

A testőröket, kik útjukat állják, lelövik. Véres fejüket lándzsákra szúrva rohannak egyenesen a gyűlölt királyné hálóterme felé.

A testőrök sorba hullnak el Marie Antoinette ajtaja előtt. A királyné pedig egy rejtett folyosón rohan a király lakosztálya felé. A történelem feljegyezte, hogy Marie Antoinette ezen a válságos éjszakán nagyon bátran, nevéhez és rangjához méltón viselte magát. Csak mikor gyermekeit meglátta, akkor öntötte el a könny a szemét s a körülte álló férfiakkal fordult: „barátaim, mentsék meg gyermekeimet!”

A király némán, sápadtan áll helyén. Az ajtót eltorlaszolják, de a tömeg már a rejtett folyosó ajtaját döngeti. Ha feltörik az ajtót, mindennek vége.

Ebben a pillanatban gyors, katonás lépések, kemény, parancsoló hang; Lafayette márki lép be a szobába. A tömeget szétverte katonáival s íme itt van, letérdepel az uralkodó előtt, hogy vérevel, életével álljon jól a király és családja életéért! A királyné, bár szíve mélyéből gyűlöli Lafayettet, mint a szabadelvű főurak vezérét, most hálás pillantást vet a tábornokra. Hiszen mindnyájuk életét megmentette. A katonák visszaszorítják a tömeget, kiszabadítják az elfogott testőröket és most...

- „Páris jön reánk, uram!” mondotta Mirabeau, és a fellázadt Páris már itt van. Szép szóval, erőszakkal le lehetett csendesíteni őket, de vajjon igazán a nyugalom csöndessége-e ez, vagy csak amolyan, minő a nagy vihart szokta megelőzni?!...

Íme máris hangok hallatszanak, hogy a király jöjjön Párisba lakni... És most már hiába szónokol Lafayette. „Igen, tábornok úr, - felelik neki - mi tudjuk, hogy ön becsületes ember, jó hazafi és éppen ezért segítségünkre kell lennie. A király jöjjön azonnal Párisba. Akkor igazán a miénk lesz és a gonosz udvari népség nem fordíthatja el tőlünk az uralkodó szívét. Saját szemével lássa, hogy mint szenvedünk, mint éhezünk, ha panaszos szavunkat hallja, sápadt arcunkat látja, minden másképen lesz. Hisz itt Versaillesben elzárják őt népétől. A király jöjjön azonnal Párisba!...”

A király még mindig nem tudja elhatározni magát, de a márványudvar kapuit megint döngetik és Lafayette most már nem áll jól semmiről. Odakütről hallatszik a kiáltás: „A király jöjjön azonnal Párisba!”... Itt nem lehet tovább várni... Életről-halálról van szó... Határozni kell azonnal...

A királyné keservesen sír, zokog. Úgy érzi, hogy megalázták méltóságát, rangját, koronáját... Hiába minden, indulni kell... Elöl a királyi pár kocsija, utánuk a nemzetgyűlés ment (hiszen ők elválaszthatatlanok a király személyétől s ezentúl Párisban fognak tanácskozni), majd az udvari kíséret. Így indul a menet sáros, csatagos őszi időben útnak Páris felé, - itt megy az egész ezeréves francia királyság. S a nép nem kíméletes iránta. Gúny, sértés, dühkiáltás fogadja őket minden oldalról. Az érettek, a védelmükben elhalt hős testőrök fejét ott viszik előttük lándzsákra szúrva és Marie Antoinette behunyja szemét, hogy ne lássa a szerencsétlen áldozatokat, kik az ő életét védve pusztultak el. Felgerjedt asszonyok illetlen táncot lejtének a királyi kocsi körül s a királyné arca halálsápadt, szeme ég az elfojtott könnyektől... Egyetlen szót sem szól az úton, csak nézett mereven maga elé. Talán szép, boldog gyermekora jelent meg előtte. Édesanyja, a hatalmas császárné... Talán a schönbrunni parkot látta szökőkútjával, ligeteivel, gloriéttjével...

Vagy talán az elhagyott Versailles, a kis Trianon jelent meg képzeletében... Versailles, a tündöklő, a ragyogó, melyet soha-soha nem látott többé!... A nép viszi be őket Párisba... S bár még a korona a fejükön ragyog, ők már nem uralkodók többé... Ők már rabok, túsok a fellázadt, elkeseredett nép kezében.

Rettenetes nap ez!... Sajnálni való a nép, mely annyi vér és szenvedés árán jut el a megváltáshoz, és sajnálni való a szerencsétlen királyi család, melynek íme fizetnie kell 33 királyi nemzedék bűnéért... A szerencsétlen mártírok mennek végzetük felé.

S a nagy, a véres, tragikus napot hadd élénkítse egy kis humoros epizód. Azon az emlékezetes éjjelen, mikor ott verték a király szobájához vezető ajtót, mikor Lafayette az utolsó pillanatban megérkezett, a biztos haláltól megmentve őket, akadt ember, kinek még ekkor is az etikett volt a legfőbb dolog a világon. Lafayette ugyanis belépve az ajtón, egyenesen a királyhoz ment, letérdelt, hogy életét és véréit felajánlja az uralkodó védelmére. De Brèze márki, a főudvarmester, azonban illetlennek találta, hogy valaki így, minden bejelentés nélkül lép az uralkodó elébe, Lafayette elébe állt hát, feltartóztatta és ott a halálos veszedelem percében hivatalos, ceremóniás nyelven jelentette:

- Márki úr, a király öfelsége hajlandó önt legmagasabb színe elé eresztetni és hajlandó az ön alázatos előterjesztését legkegyelmesebben meghallgatni.

Így beszélt a versaillesi főudvarmester 1789 október 6-án, mialatt a nép átkozódva verte a király lakosztályába vezető ajtót.

XI.

Ami ezután Versailles kikergetett lakóira vár, az már csak nyomor, szenvedés és megaláztatás. Egy nagyon szomorú színjáték, melynek az lehetne a címe: *A királyság alkonya*.

Néha még vannak szép órák is, a király és a francia nemzet mintha meglelte volna a kibékülés útját... Íme a Bastille lerombolásának évfordulóján, 1790 július 14-én, nagy ünnepség van a Mars-mezőn. A király, a nemzetgyűlés kölcsönösen hűséget esküsznek egymásnak s leteszik az új alkotmányra az esküt.

De a kibékülés nem tart soká. A király - ezt meg kell mondanunk róla őszintén, anélkül hogy a boldogtalan ember emlékét gyaláznunk akarnánk - soha, egy pillanatig sem ragaszkodott komolyan sem a nemzet ügyéhez, sem az új alkotmányhoz. Kényszerítve adta beleegyezését, de amint alkalom fordult, igyekezett mindent visszaszívni. Nem is tudták vele az új eszméket megkedveltetni. Jóakarátára durva erőszak, közeledésére keserű sértegetés a válasz.

A király a marsmezei ünnepélyes kibékülés után követeket küld Coblenzbe (ide gyülekeztek az emigrált nemesek és tisztek). A követek sürgősen kérik a trieri választófejedelemet, engedje meg, hogy a hadsereg a szorongatott király megmentésére Coblenzben megszerveztessék. Hogy aztán elindulhasson Páris ellen s a királyt kimentse a csőcselék kezéből. A választófejedelem meg is enged mindent. Ott van sok ezer hű francia nemes és tízezer képzett tiszt. De milyen különös hadsereg! Csak tisztje van... Közkatonája nincs, egyetlen egy sincs!

A közkatonák odahaza maradtak Franciaországban. Hazájuk védelmére fogták a fegyvert és elhatározták, hogy megvédik azt minden külső és belső ellenség ellen! A király követei sorra járják az osztrák, porosz, angol, orosz és svéd udvarokat. Lajos egyszer arra kéri fejedelem-társait, hogy ne hagyják el a végveszélyben; másszor meg azt üzeni, hogy csak maradjanak otthon, mert ő már kibékült népével. Boldogtalan szegény ember! Ki segíthetne már rajtad, mikor te magad sem tudod, mit akarsz, mit kívánsz?! Híveid majdnem mind emigráltak. Nem vezet már téged egyéb, mint a saját ingadozó lelked, meg a királyné tanácsa.

Pedig jöhet-e jó tanács ettől az elkeseredett, gögös, szenvedélyes asszonytól, ki kénytelen túrni, hogy rangját, méltóságát, becsületét megalázzák, bepizkolják, sértegetik. A büszke Habsburg-leány szívesebben választotta volna a halált ennél az életnél. De mikor a király lemondásról beszél előtte, megrázza fejét. Nem, nem, ezt nem teszik!... A királyi hatalom éppen úgy hozzátartozik, mint élete, csak az veheti el tőle az egyiket, ki a másiktól is megfosztja.

Levele, melyet testvérbátyjához, Lipót osztrák császárhoz és magyar királyhoz írt, híven beszámol a boldogtalan, agyongyötört asszony lelkiállapotáról.

„Ha Felséged segítsége még késik, - írja - úgy mindennek vége. Az életünk veszedelemben van, - de ki törődik ezzel, kedves bátyám. Szívesen odaadnám, csak ne hallanám nevünket, hitünket, méltóságunkat bemocskolva, meggyalázza. És ne gondolja Felséged, hogy ez a gaz örület, ez a szabadságmámor csak minket fog tönkretenni. Kicsap a láng Franciaország határain és ha idejében meg nem fékezik - felgyújtja egész Európát... Édes bátyám, hát csakugyan itt kell nekem élnem!... Az én nevemmel, az én véremmel, az én származásommal?! Itt számlálni a napokat, mint a piszkos canaille foglya. A királyi hatalomról pedig nem szabad lemondanunk. Isten adta azt nekünk s Isten ellen vétkeznénk, ha a nekünk rendelt helyről távoznánk.”

A levél azonban nem jut el az osztrák császárhoz. Marie Antoinette futárját elfogják és a levél minden sora nyilvánosságra jut. Íme tehát figyeljete, Franciaország királynéja szövetkezett az ellenséggel Franciaország letiprására s leigázására...

Mikor a királyné levele nyilvánosságra jutott, Rolandék házánál megint összegyűltek barátaik. A bizalmas körön kívül ott volt még Danton, Camille Desmoulins és Pétion is, kit az utóbbi időben, mióta Baillyt, a polgármestert, az udvarhoz való barátkozással gyanúsították, úgy emlegették, mint Páris leendő polgármesterét.

Rolandné haragosan emelte fel a fejét. A királynéről beszéltek.

- Ez az asszony... Förtelmes, amiket csinál... Most már láthatják, hogy nem lesz addig nyugalom Franciaországban, míg ez az asszony itt él.

Így beszélt Roland de la Platière felesége, kiről tudták, hogy a legjobb, legnemesebb szívű teremtés, ki ha a kertben sétált, felvette a hernyót az útról, nehogy véletlenül reátaposson. Ide vezeti az embert a politikai vélemények különbözősége... Valóban az ember a legkülönösebb állat a föld minden lakosa között.

Most Vergniaud szólalt meg:

- Madame, - mondotta Rolandné felé fordulva - a mi programunkban nem foglaltatik bent az asszonyok legyilkolása.

- Ki beszél gyilkosságról? - vágott közbe Barbaroux. - A király váljék el feleségétől és küldje vissza Ausztriába. Ezen az áron talán még a trónját is megmentheti.

Rolandné hidegen, keményen nézett Barharouxra.

- Vajjon az a mi hivatásunk, hogy a király trónusát megmentjük? Vergniaud félreértett engem. De ön, Barbaroux, úgy látszik, egyáltalán nem képes megérteni.

Várt egy pillanatig és kutatólag végignézett a férfiak arcán. Azok szemlátomást zavarban voltak és lesütötték a szemüket. Csak Danton állta az asszony pillantását. Danton mosolygott.

- Ölni? gyilkolni? - szólt Rolandné emelt hangon. - Asszonyt ölni, ez alávaló, becstelen és kegyetlen dolog! A királyt elválasztani a feleségétől? Ennek nincs semmi értelme. Nekünk Franciaországot kell elválasztani - a királyságtól.

Danton tapsolt, a többiek éljeneztek. Rolandné kipirult arccal nézett körül.

- A monarchiát - mondotta - már csak Mirabeau tartja kezében.

- Csak? - kérdezte Danton gúnyosan. - Ez a *csak* szó nem illik a Mirabeau neve mellé, Madame. Mert ez az ember több, mint mi mindnyájan együttvéve, több, mint egész Franciaország!... És ha Mirabeau komolyan tartja kezében a monarchiát, ha igazán meg akarja menteni a trónt... akkor ez az ember - mert ez olyan ember - meg is fogja menteni.

- Egy egész ország akarata ellen? - kérdezte Rolandné.

- Egy egész világ akarata ellen, Madame.

- Ön ennyire hisz a Mirabeau gróf erejében?

- Egyébben sem hiszek, Madame, csak az igazi ember, csak az igazi férfi erejében!... Egy igazi férfi!... Ez a legnagyobb és legritkább csoda a világon. Kár, hogy ellenségeim táborában van belőle a legkülönb példány.

- De hát mit akar ez a Mirabeau?

- Ha ezt tudnánk! Ha ezt értenénk...

- Nyíltan beszélnek, hogy az udvar megfizette s pénzért állt a királyi vétójog pártolására. Egy ember, akit megvették!...

Danton fejét rázta.

- Megfizettek?! Lehet... Nem tudom... Megvették?! Ez az, amit nem hiszek. Mirabeaut nem lehet megvenni. Ez az óriási szellem, ez a halhatatlan géniusz mindig a maga útját járja. Milyen az az út?... Mi van a végén?... Ez, amit nem látunk, nem tudunk. De ha Mirabeau komolyan meg akarja menteni a királyságot s ha valami véletlen körülmény közbe nem jön, akkor a capetingi monarchia csakugyan meg van mentve. Ismétlem, hogy ha Mirabeau komolyan akarja... s ha a sors közbe nem szól...

Késő este mentek el a vendégek. Danton megint Camille Desmoulins-nal indult útnak.

- Alapjában véve itt a Rolandék házában gyűlnek össze Franciaország legértelmesebb emberei, - mondta Camille.

- Franciaország legszebben beszélő emberei, - vágott közbe Danton - s ez a két dolog nem egészen egy ám, Camille.

- Te nem szereted őket!

- Ugyan, Camille, keresném akkor a társaságukat? Szeretem, becsülöm és sajnálom őket. Sohasem viszik semmire és tönkremegy minden ügy, mit ezek az emberek kezükbe vesznek. Mondottam már, Camille, hogy az igazi férfiember sokkal ritkább jelenség, mint gondoljátok. Itt, ebben a társaságban - és kezével Rolandék háza felé mutatott - csak egyetlenegy férfiember van.

- Egyetlenegy? Ki az, Danton?

- Rolandné, - felelt komolyan Danton.

Camille megállt.

- Ne nézzél így reám, Camille. Ebben a girondista körben egyedül az asszony tud akarni, cselekedni habozás, megalkuvás nélkül. De persze csak az ő álom-köztársaságáért... Ez az antik minta után felépült álom-köztársaság olyan neki, meg Brissotnak, meg Vergniaudnak meg a többinek, mint Robespierrenek a teljes egyenlőség alapján felépített új társadalom és Maratnak a vérszomjúság, az ölnivágás. Dogmatikus emberek, nem lehet velük mit csinálni.

- Hát azt hiszed, hogy ez a girondista kör nem akarja a Robespierre teljes társadalmi egyenlőségét és az osztályok eltörlését?

Danton fejét rázta.

- Azt mondják, akarják. S mivel becsületes emberek, bizonyára hiszik is, amit kimondanak. Egyelőre Robespierre is hisz nekik. Nem sokáig fog tartani a hite s akkor a jóbarátból - mert most igazán barátjuk Robespierre - meglátod, halálos ellenségükké és üldözőjükké válik. Most még bízik ebben a girondista körben és azt hiszi, hogy ezek segítenek neki a népszuverenitás útján az osztálykülönbséget eltörlőni, holott a gironde sohasem akarhatja a kiváltságosok osztályát eltörlőni, hanem...

- Hanem? - kérdezte Camille.

- Maga akar a kiváltságosok helyére ülni. Elűzni az arisztokratákat, hogy aztán helyébe ülhessen a művelt, vagyonos, értelmes polgárság. Ez a gironde, illetve a Rolandné terve. Mert hiszen mindnyájan azt csinálják, amit a szép asszony akar. De mit gondolsz, belé nyugszik-e ebbe Jean Jacques Rousseau fanatikus tanítványa, Maximilien Robespierre?!... Robespierre ki a népszuverenitás útján akarja a társadalmi egyenlőséget megcsinálni. Most még nem látja a

girondisták tervét, - talán ők maguk sem látják világosan, - de észre fogja venni, mert Robespierre gyanakodó, bizalmatlan és ha nem is lángész, - de éleselméjű ember.

- S mit gondolsz, nincs megegyezés?

- Nincs. Nem is lehet. Alapjában véve, ezek a girondisták mindnyájan arisztokraták s leggőgösebb, legmerevebb, legzárkózottabb közöttük a párisi vésőmesterember leánya, Manon Philipon, az öreg Roland szép fiatal felesége.

- Hát akkor - kérdezte Camille habozva - hát akkor Danton, te kihez csatlakozol?

Danton megállt és tetőtől-talpig nézte Camillet.

- Én soha sem csatlakoztam senkihez. Én körém fognak gyűlni majd azok, kiket vezetni fogok. Legszívesebben ezekkel a Rolandistákkal mennék. Bár sok furcsa alak van köztük. De tehetségesek, jóhiszeműek, becsületesek és szimpatikusak. Mit gondolsz, barátom, ha Vergniaud az én utasításom szerint mondaná el gyönyörű szónoklatait?!... Ha Brissot az én érdekében írna pompás politikai cikkeit?!... S a többiek? Mind használható ember az én kezemben. De mit tehetek velük?!... Ezek az emberek belebolondultak az ábrándjaikba és Vergniaud sohasem fogja elhinni, hogy ha szántani akarunk, fel kell törni tenyerünket, hogy ha gazt gyomlálunk, okvetlenül sáros lesz a kezünk, hogy ha a termést le akarom aratni, megizzadok. Oh az a szép, mindenkin felülemelkedő esztétika!... Nem, ezek nem bírnak feltört tenyeret, izzadt homlokot, sáros ujjakat látni, - hát még - ha kell, mert lehet, hogy kell, hogy nem lehet elkerülni - embervértől befecskendezett kezét.

- De Danton...

- Ej, de megijedtél, fiam!... Hiszen már ebből kaptunk ízelítőt... És lehet, hogy jön a folytatás nemsokára... Pedig én szeretném, én nem bánnám, ha a véres folytatás elmaradna... De hát... Nem szabad megijedni, nem szabad félni, Camille. Bejössz velem a cordiliersek klubjába?

- Nem. Főfájásom van.

A két barát elvált. Camille lakása felé tartott, hol ifjú felesége, a szép Duplessis Lucy várta.

A sarkon hirtelen valaki megállította.

Az a dúlt arcú, rongyos ruhájú ember állt vele szemben, kivel már néhányszor találkoztunk. Jean Paul Marat szólította meg a fiatal újságíró.

- Honnét jön?

- Rolandéktól, - felelt Camille. - Gyönyörű esténk volt.

Marat gúnyosan felkacagott:

- Igen, hallottam. Szép asszony van a háznál, aki politizál. Nagy vacsorákat adnak és rózsaleveleket dobnak a borospohárba, mint a régi görögöknél volt szokásban. Aztán koccintanak az emberi műveltségre, kultúrára, haladásra, meg a többi ostobaságra, mit ők maguk sem vesznek komolyan.

- Honnét tudja ön ezt, Marat polgártárs?

- Lehet, hogy azok komolyan veszik, kik nyolcfogásos vacsorát esznek és rózsaleveleket hintenek a borospoharakba. De a nép, mely a fekete földet rágja az éhség kínjában, nem sokat törődik a Rolandék komédiájával. Más gondja van.

- Tudom. A nép a boltokat töri fel és rabolja ki az ön utasítására, Marat polgártárs.

- Helyesen teszi. A nép csak azt veszi vissza, ami az övé.

- És a bolt ajtajába kampós szeget ver s a szegre felakasztja a bolt tulajdonosát. Ez is az ön utasítására történik?

- Ez is. A társadalmat meg kell tisztítani az embernyúzóktól és árúzsorásoktól.

- A társadalom megtisztítása?!... Komolyan hiszi ön, hogy ez a helyes út, mely célhoz vezet?

- Nem, a helyes út a rózsalevél a borokban és a szép szavatok a humanizmusról, könyörületről, meg az emberszeretetről. Oh, ezek a hazug, becsstelen komédiások.

Camille nevetni próbált, de a hangja erőltetett és keserű volt.

- Kedves polgártárs, maga még jobban gyűlöli Rolandékat, mint az arisztokráciát.

Marat komoran bólintott:

- Sokkal jobban gyűlölöm őket, sokkal jobban. És sajnálom, hogy a sorrend miatt mégis az arisztokratákkal kell előbb végezni. Az ötszázezer fejnek le kell hullni és ebbe a számításba nemcsak az arisztokraták vannak belevéve, hanem a hájas, zsíros, meggazdagodott polgárok és az ideális, bolond széplelkek, a maga humanizmusról szavaló antik görögösdit játszó ismerősei is, Camille.

- De hát miért? Mi okból? Nem értem.

- Nem érti. Mert a gazdag, művelt, elégedett polgárság éppen olyan ellenségünk, mint a nemesség. A teljes társadalmi egyenlőséget tűzzel-vassal meg kell teremtenünk. Nekem nem kell egy új arisztokrácia. Hogy az elpusztított grófok helyébe a művelt, gazdag polgárság kerüljön, az reánk nézve éppen olyan csapás, mint az arisztokrácia hatalma. A nép szuverenitásának rovására menne ez is. És ezt én sohasem fogom túrni. Pusztuljanak egyszerre mind a ketten.

- De hát akkor ki vezeti az országot?

- A nép. Egyedül neki van joga kormányozni, uralkodni. Ön csak azt látja, hogy üzleteket tör fel és boltosokat húz fel a lámpavasra, én pedig azt látom, hogy már kezdi megteremteni az új társadalmat a teljes egyenlőség alapján.

- A teljes társadalmi egyenlőség?!... mondta Camille elgondolkozva - ilyesmit beszél Robespierre is, de az ő programjában nincs benne az ötszázezer levágott emberi fő.

- Robespierre? - és Marat megvetően kacagott. - Robespierre álmodozó. Amellett gyáva is és alapjában véve: szentimentális és érzékeny szívű ember. Nem vezérnek való.

- És Danton? - kérdezte Camille büszke hangon. Imádta barátját és kitartott vele hűségesen, egészen közös végzetükig.

- Danton? Oh, az egészen másforma ember. Egészen másforma... Az nem gyáva, nem szentimentális és nem képmutató. Egész férfi, bátor ember, óriási lángész, de sem elveiben, sem meggyőződéseiben nem elég szilárd. A forradalom, népszuverenitás, társadalmi egyenlőség, ez neki mind csak színpad; azt nézi, hogy jó és előnyös szerepet kaphat-e benne. És egy jó szerepért feláldozza elveit, meggyőződéseit.

- Szóval, ön Dantonra számít. De elfelejti, hogy Danton nem vérszomjas.

- Nem. Ma még nem az. Azt hiszi, hogy vér nélkül is megkaphatja a vezetőserepet. De ha egyszer belátja, hogy nem... hogy ez vér nélkül nem megy, majd meglátja, Camille, habozik-e a maga barátja vérfürdőt rendezni Párisban, vagy akár az egész Franciaországban?! Majd meglátja... Nem mondom, hogy szívesen teszi,... nem... de azért megcsinálja. Most még bátorsága, elszántsága, nagy szervezői képessége, lángelméje, lustasága mind a vérnélküli

megoldás felé hajtja. De ha belátja, hogy így nem megy, nem lehet, akkor Danton mellém fog állni és segít nekem levágnom az ötszázezer fejet, melyre okvetlenül szükségem van.

Camille tréfálkozni próbált, bár még az ajka is fehér volt a rémülettől.

- Pontosan egy fél millió? Alkudni nem lehet, Marat polgártárs?

- Velem nem. És én meg fogom kapni azt, amire szükségem van. Annak az ötszázezer fejnek le kell hullnia, hogy az új Franciaország felépüljön.

- De az én fejem csak biztonságban van? - próbált tovább enyelegni Desmoulins.

- Mindenesetre vigyázzon reá, Camille - mondta Marat, komoran szembenézve a fiatal-emberrel, aztán anélkül hogy kezet adott volna, gyorsan megfordult és Camille egyedül állt a hűvös, borzongós éjszakában.

XII.

Sokat beszélünk már a klubokról, melyek oly nagy szerepet vittek a forradalom történetében. Volt idő, mikor a nemzetgyűlés, később a törvényhozó gyűlés kezéből teljesen kiesett a hatalom s a klubok dirigáltak Párison keresztül egész Franciaország felett.

Ezek a klubok nem voltak szórakozó-, mulatóhelyek, társas összejövetelek számára. Az első, az úgynevezett „Breton-klub” Párisban keletkezett s a politikai helyzettel elégedetlenkedők gyűlőhelye. Ez a Breton-klub később a jakobinus-kolostorba költözött át és ettől fogva jakobinus-klub lett a neve.

A jakobinus-klubban egyideig békésen elfértek az alkotmányos monarchia hívei, Lafayette, Bailly, Condorcet, Robespierrel, Dantonnal, Pétionnal és társaikkal. Még maga Mirabeau is gyakran megjelent a jakobinusok gyülekezetén. Később, mikor a hangulat egyre izzóbb lett, az alkotmányos monarchia hívei belátták, hogy itt a tagok nagyrésze a királyság megbuktatására törekszik, kivonultak hát és külön egyesületet alapítottak maguknak.

A jakobinus-klubban Robespierre adta elő elméleti fejtegetéseit, melyeket Danton - s a néptribun ebből sohasem csinált titkot - halálosan únt és lenézett. Danton mindig megvetette az elméleteket. Ha a Gironde vidékéről vetődött fiatalembereket türelmesen végighallgatta, annak csak egy oka volt, ezek a girondisták csodaszépen tudtak beszélni és a néptribun imádta a szépet minden formájában. Vergniaud egy-egy szónoklata az abszolút művészi szépség erejével hatott rá, anélkül azonban, hogy meggyőződésén egy szikrát is változtatott volna. Robespierre fejtegetéseit azonban száraznak, elvontnak, unalmasnak látta és únta az elméleteket. Ekkor alakult meg a „cordelierek klub”-ja, hol a cselekvő, energikus, elszánt emberek gyűltek össze s ennek a klubnak Danton lett az elnöke, vezére.

Bizonyára a forradalom örök kára, hogy Robespierre és Danton nem tudták egymást megérteni. Kevesebb vér, kevesebb könny, kevesebb szenvedés árán többet lehetett volna megvalósítani a forradalom programjából, ha ők ketten nem fordulnak egymás ellen. De, ha jellemüket vizsgáljuk, azonnal megértjük a későbbi halálos harcot.

Robespierre puritán, elvekért élő és haló ember. Elejétől kezdve szörnyen bántotta és bizalmatlanná tette Danton impresszionizmusa, megbízhatatlansága, szenvedélyessége. Mindig attól félt, hogy Danton diktatori hatalomra törekszik s egyszer csak kezébe ragadja a vezetést. Danton fényűző, pompás életmódja, költekezése szintén szörnyen bántotta Arras városának puritán, szigorú képviselőjét. Maximilien Robespierre már Franciaország korlátlan ura és vezetője volt és még mindig Duplay asztalos házában lakott egy kis hónapos szobában és 27 souért ebédelt valami kis vendéglőben.

Ha Danton fényűző életéről, rejtelmes pénzforrásairól beszéltek előtte, összeszorította ajkát és hallgatott. Egyelőre még nagy szüksége volt Danton lángelméjére, szervezőképességére, agitatori talentumára és arra, - mit Robespierre legjobban irigyelt tőle - hogy az emberek éltek-haltak érte. Robespierre sohasem volt olyan népszerű, mint Danton. A nép imádhatta a társadalmi egyenlőség puritán apostolát, de képviselőtársai félrehúzódtak tőle, s amint hatalma erősödni kezdett, reszkettek a komor, zárkózott embertől.

A fizikai bátorság kétségtelenül sokkal nagyobb volt Dantonban, a morális erő és rendíthetetlen kitartás azonban Robespierre előnye volt. Ha e két ember erényeit hibáik nélkül össze lehetett volna olvasztani!... Ha Danton olyan kitartóan és híven ragaszkodik elveihez, mint Robespierre, ha Robespierre lángelmével, szeretetreméltósággal, fölényes és bátor cselekvési készséggel bír, mint ahogy az megadatott Dantonnak, akkor a forradalomban nem kell annyi

embervérnek elfolyni és az eredmény százszorosan több lett volna mindnyájunk üdvére, javára és boldogságára.

Azonban, ha az ellentét meg is volt a két férfi között, egyelőre még egy úton haladtak. Robespierre nagyon jól ismerte Danton lángelméjét és erejét, érdeke volt hát, hogy magához csatolja. Különbösen is a sok rágalom között, mellyel Arras képviselőjét illették, a legigazságtalanabb az, mely előre eltökélt vérengző gyilkosnak festi. Soha, soha álmában sem jutott eszébe, hogy ő, ki állását otthagyta, mert nem akart halálos ítéletet aláírni, tengernyi vért fog kiontatni. A vér kiontatott, - ezt nem lehet lemosni Robespierre emlékére - de hazugság, hogy mindez előre elkészített terv volt nála. Sohasem volt ez programjában és nem volt benne hajdani bajtársának legyilkolása sem. Ami később történt, azt majd látni fogjuk.

Egyelőre még esténként kifejti elveit a jakobinus-klubban. Elveit az új társadalmi egyenlőségről, a szeretet, a jóság, a megbecsülés jövőjéről. Soha jobb, szebb, emberszeretőbb programja embernek nem volt, mint Robespierrenek, ki az emberszeretet, az irgalom, a jóság nevében kegyetlenül ölt, pusztított, gyilkolt, mert azt hitte, hogy akik útjában állnak, azokat el kell távolítani minden melléktekintet nélkül. Tervei, melyek gyönyörűek, világmegváltók, boldogítók, sőt vallásosak, - mert Robespierre erősen istenfélő lélek - vérengzőkké válnak, amint a gyakorlat lehetetlenségével szembekerülnek. Robespierre az emberi vér, az emberi élet árán is ragaszkodott ideáihoz. Ha nem olyan fanatikus, kétségkívül türelmesebb és könyörületesebb lett volna. Ha nem szereti annyira a jó erkölcsöt, nem küld annyi embert a vérpadra, ő igaz, becsületes és hű munkása akar lenni a társadalom újjászületésének, de a társadalom egy része ellenszegült. Robespierre ekkor - megragadta a bárdot és azt hitte, hogy az embernek joga van Isten bakójává tenni magát. Gyászos tévedése átkossá tette nevét és vértengerbe borította a szerencsétlen Franciaországot.

Így, csak így érthetjük meg ezt az embert, ki egyik kezével olyan alkotmányt írt, mely Plátó köztársaságára emlékezteti az embert, melynek minden oldalán ott van felírva Erény, Igazság, Könyörület, Szeretet, másik kezével pedig a világ legvérengzőbb és legrémesebb emlékü intézményére: a forradalmi törvényszékre támaszkodik.

De ne vágjunk az események elébe... Egyelőre ő is, Danton is még a háttérben áll. Franciaország vezetését Mirabeau gróf tartja kezében. És Mirabeau igenis meg akarja menteni az ezeréves capetingi monarchiát.

Emlékezzünk meg arról, mit mondott Danton?... Ha Mirabeau gróf akarja, meglesz... Ha komolyan akarja, - ha valami *véletlen* közbe nem jön...

És ez a sötét *véletlen* már ott terjeszti szárnyát. Mirabeau mindent megtehet, ha komolyan akarja - mondja Danton és úgy látszik, Mirabeau komolyan meg akarja menteni az ezeréves monarchiát.

A Párisban folyton megisméltődő lázongások, felkelések elkomorítják Mirabeaut. A vidékről is rossz hírek jönnek. A határok körül idegen ellenség sorakozik. Mirabeau gróf elgondolkozva néz maga elé. A vihart az ő hangja keltette fel. De íme a vihar túlerős lett. „Nem szeretném, - mondja barátainak - ha csak egy nagy rombolásért dolgoztam volna.”

Mindent bevilágító lángelméje elhiteti vele, hogy képes lesz a vihart lecsendesíteni. Pedig Mirabeau gróf téved... A népet el lehet indítani szónoklatokkal, de megállítani csak szuronyokkal és ágyúkkal lehet, ha ugyan lehet valahogyan.

De Mirabeau bízik határtalan képességeiben, szerencsecsillagjában, mely hányott-vetett élete során sohasem hagyta el... Talán most se?!... Ki tudja?... Talán még mindent meg lehet menteni, ha...

Ha a sors órája nem ütött volna úgy a capetingi monarchia, mint Mirabeau gróf számára.

- »Mirabeau betegsége, tiz sou!« - kiáltják az utcai lapok árusítói. - És Páris most elfeledkezve haragjáról, forrongásáról, elkeseredéséről, szívdobogva néz a palota felé, hol Franciaország legnagyobb fia, Mirabeau gróf haldoklik.

Most egyszerre elfelejtették fogvatkozásait, gyöngéit, jellemének óriási hibáit. Elfelejtették a vádakat, hogy meg van fizetve s béréért védi a királyi jogokat a nép ellen. Nem beszél most erről senki... Csak azt tudják, hogy ő volt, ki az új utat megmutatta, ki szembeszállt a királyi hatalommal, ki, mikor a harmadik rend ingadozott, habozott, odafordult De Brèze márkhoz, a főudvarmester felé és olyan üzenetet küldött vele a versaillesi udvarnak, hogy az megremegett belé.

Kocsinak nem szabad elhajtatni a haldokló palotája előtt és szalmával fedik be az utcát, hol Mirabeau szenved. A nép ott ácsorog a palota ajtaja körül, a király minden órában érdeklődik a nagy beteg állapota iránt. Hiába minden, Mirabeau grófnak indulnia kell...

Íme, hát itt a *véletlen*... „Mirabeau gróf megmentheti a monarchiát.” Balga beszéd. A sors órája ütött, a véletlen nem a királyi pártnak kedvezett s íme a monarchiának buknia kell és Gabriel Honoré Riquetti márk de Mirabeau örökre búcsút vesz földi életétől.

Még egyszer felemeli arcát a nap felé és halkán mondja a napra mutatva: „ha ez nem az Úristen, akkor bizonyosan a testvére”, aztán lehunyja szemét, mellyel oly messzire és mélyre látott, Franciaország egyik legnagyobb embere örökre elköltözött.

A nép, mely az utóbbi időben nagyon haragudott reá, most mindent megbocsátott neki. Olyan temetést még nem látott Franciaország, mint amilyen Mirabeau grófé volt. Az udvar együtt gyászolt a néppel.

Íme, hát elkövetkezett a *nagy véletlen*. Most már nincs, aki védje a monarchiát. Akik itt maradtak?!... Becsületes, jószándékú emberek... De a zseni, a vezér, az alkotó, az örökre itthagya őket.

A királynak Mirabeau halála után már igazán nincs más menekülése, mint a feltétlen meghódolás a nemzetgyűlés és a nép előtt. De lehet, sőt valószínű, hogy már ez sem ér semmit... A boldogtalan Lajos olyan sok mindent ígért és vont már vissza, hogy csak keserű, kiábrándult kacagás a válasz ígéreteire, fogadkozásaira. Úgy látszik, nincs hát más út, mint a futás, a menekülés.

Lajos ezzel is úgy tett, mint a többi száz meg száz tervvel, mit szőtt és megint elejtett. Addig húzta, halasztotta a menekülést, míg az nagyon veszedelmes és bizonytalan lett. Naponta több levél ment a király hű ezredparancsnokaihoz. Futárok nyargalnak össze-vissza. Katonai őrzérek cirkálnak a Metz felé vivő úton, állítólag nagy kincset szállítanak itt el. A királyné kiküldi ékszereit Belgiumba, útiruhákat rendel, mert a stílszerű kosztüm Marie Antoinettenél még most is fontos. Egy feltűnő nagyságú útikocsit rendelnek Korff frankfurti bankár felesége számára. Ennyi sok véletlen éppen elég arra, hogy a gyanakodást felkeltse, nemcsak Párisban, mely úgyszólván az örülésig lázas és izgatott, hanem egy nyugodt, normális idegzetű városban is.

Végre készen van az útiterv. A királyi pár 1791 június 20-án éjjel elhagyta a Tuileriákat. Késő éjszaka volt, mikor a királyi pár, gyermekeik s a király nővére, Madame Elisabeth, kiléptek a Tuileriák parkjából.

Lajos, mielőtt eljött, még egy nyitott levelet hagyott asztalán a nemzetgyűlésnek címezve. A boldogtalan Lajos sohasem volt túlságosan szerencsés kezű ember, de talán a legszerencsétlenebb lépése e levél megírása volt. A nemzetgyűléshez intézett írás elpanaszolja a királlyság

minden sérelmét, tudatja a képviselőkkel, hogy nincs velük megalégedve és itthagya Párist. Egyben visszavonja minden eddigi engedményét, alkotmányszentesítését és tudatja a nemzetgyűléssel, hogy törvényen kívül állónak jelenti ki minden határozatukat, úgy ellenük, mint a párisi nép ellen hű katonáinál keres menedéket.

A levél oly határozott, keserű és energikus hangú volt, hogy bizonyára nem a jó, szelídlelkű Lajos fogalmazta. De bárki alkotta is azt a remekművet, nem jobb lett volna csak akkor elküldeni a nemzetgyűlésnek, amikor a király már csakugyan biztonságban van „hű katonái” védelme alatt?!...

Június 20-án éjjel a királyi pár titokban kocsira ült és észrevétlenül kihajtottak a párisi sorompókon. Most már biztosra veszik, hogy meg vannak mentve. Bouillé marsall hadosztályához akar a király menekülni. Bouillé márkiról tudják, hogy a királtságért élő-haló férfiú, amellel vitéz, bátor és becsületes ember. Bouillé testestül-lelkestül katona, a szabadelvű eszmék, az új Franciaország nem érdekli, legfeljebb csöndes megvetést keltenek lelkében. Unokafivérével, Lafayette márkival összeveszett, mert - mint Lafayettenek írta - „nem restelt ön a nemzetgyűlésnek nevezett csöcselék között az emberi jogokról és emberi szabadságról szavalgatni”. Különben pedig nem sokat törődött a párisi forrongásokkal. A király rábízta magát és Bouillé élete árán is meg akarta menteni a királyt.

Nem is rajta múlt a dolog, hanem az utasok végtelen járatlanságán, ügyetlenségén. A feltűnő nagy hintót mindenütt megbámulják és Varennesben feltartóztatják. Lajos hiába öltött magára más ruhát, amint figyelmesen megnézik, azonnal felismerik. Hiszen az aranypénzre mindenütt az ő jellegzetes Bourbon arca van reányomva. A szép királyné is hiába mondja, hogy ő egy frankfurti bankár felesége, Sausse fűszeres házába viszik őket s itt kell bevárniok, míg a nemzetgyűlés dönt sorsuk felett.

Életüknek eme szörnyű éjjelén Marie Antoinette megint jóval erősebb és méltóságteljesebb volt, mint férje. A jó Lajos mindjárt enni kért, miután abnormálisan nagy étvágyát kielégítette, lefeküdt és elaludt. Marie Antoinette lefektette gyermekeit s aztán fel s alá járkált a szobában reggelig, lesve, hogy Bouillé marsall katonái ki fogják őket menteni.

Csakhogy a Bouillé útja már teljesen el volt vágva. Vészharangok szóltak egész éjjel, felriasztva, talpraállítva az egész vidéket. A marsall helyett a nemzetgyűlés követői érkeztek meg, hogy a királyi párt azonnal szállítsák vissza Párisba.

A nemzetgyűlés ugyanis reggel tudta meg, hogy a király elszökött. Áthozták Lajos levelét is, hangosan felolvasták, jót kacagtak rajta és napirendre tértek felette.

Páris azonban erősen és haragosan felzúdult. Itt már nem lehetett a dolgot egy kacagással elintézni. Micsoda?! A király elszökött?!... És előbb visszavonta az új törvényeket, az alkotmányt, mindent... Oh, a zsarnok, az áruló!... És hová menekült? Bouillé marsall táborába, hogy aztán a marsall hadosztályával Páris ellen vonuljon és vérbe fojtsa a várost... De mi nem engedjük magunkat birka módjára leöletni.

És Danton hangja újra végigmennydörgött az utcákon. A király megszökött! Eh bien, annál jobb, legalább nem kell több civillistát fizetnünk. Ha elment, szerencsés utat, sőt küldjünk neki útravalót, mondja ki a nemzetgyűlés a Capet-ház trónvesztését.

És kétségtelen, hogy Danton kegyetlen szavai voltak a legirgalmasabbak, legokosabbak, leghumánusabbak. Ha megfogadják a tanácsát és kimondják a trónvesztést, akkor a király és családja nem szenved tovább és nem hal gyalázatos halált a verpadon. A nemzetgyűlés azonban nem bírta magát a radikális lépésre elszánni. Sokan borzadtak közülök az anarchiától, mások féltek, hogy a köztársaság cégére alatt egy kalandor banda ül a nyakukba, mások ismét hívei voltak a Capet-háznak. Akadtak olyanok is, még pedig nem csekély számban, kik

szerették, becsülték a királyt emberi jótulajdonságaiért. Megesett a szívük a szerencsétlen emberen, könyörületeselek akartak lenni s irgalmukkal, kíméletükkel, félrendsabályokkal a halálnak dobták át Lajost. Míg Danton indítványa életét megmentette volna.

A nemzetgyűlés kimondta, hogy a királyt a nemzet ellenségei alávaló, gaz fondorlattal, vagy erőszakkal megszőktették, ő, a király, ezért az „erőszakos megszőktetésért” nem felelős. Ellenben a nemzetgyűlés sürgős rendeleteket adott ki, hogy a királyi hintót, bárhol megkapják, feltartóztassák és hogy a királyi párt sürgősen hozzák vissza gyermekeikkel együtt Párisba.

Lafayette sietett a kapott rendeleteket azonnal végrehajtani. Páris népe nagyon el volt keseredve. Ő volt a nemzetőrség és a Tuileriák parancsnoka. Miért nem ügyelt gondosabban a királyra?

Alig ment szét a nemzetgyűlés parancsa, már futár jött Varennesből, hogy a királyi párt feltartóztatták. A nemzetgyűlés nagyszámú nemzetőrt küldött Varennesbe, hogy kísérik Párisba a királyt és családját. Küldött azonfelül két képviselőt is, kiket személyesen tettek felelőssé a király és a királyi család életéért és biztonságáért. A két képviselő Barnave és Pétion volt.

Az út visszafelé hatvan hosszú óráig tartott. És e hatvan óra alatt a királyi pár többet szenvedett, mint később a vérpadon. A nép most még kegyetlenebb volt velük szemben, mint amikor először Párisba hurcolta őket. Pétion maga is szörnyen rideg volt, ellenben Barnave udvarias gyöngédséggel próbálta a hatvan óra gyötrelmeit valamiképen enyhíteni.

És jellemző, hogy a királyi pár még mindig nem volt tisztában sorsával. Mikor este a Tuileriákba értek, Marie Antoinette azt mondta komornájának, Campan asszonynak:

- A hatalom kétségkívül nemsokára a mi kezünkben lesz újra és én nem fogom megengedni, ha eljön a visszatorlás órája, hogy Barnaveot felakasszák.

Ez a szerencsétlen asszony még Varennes után is azt merte remélni, hogy ők uralkodni, büntetni, akasztatni fognak.

Páris dermedt, síri csöndben fogadta a királyt. Itt nem bántalmazták, nem gúnyolták, nem sértegették, mint a vidéken, hideg megvetéssel hátat fordítottak a királyi hintónak. A falakon nagy plakátokon ki volt írva: »Aki bántalmazni, sértegetni, vagy gúnyolni meri a királyt, az nyilvánosan mogbotoztatik; aki egyetlenegy éljent mer felé kiáltani, azt azonnal felakasztjuk.«

És Páris nem bántotta és Páris nem éljenezte királyát. Egyszerűen hátat fordítottak neki, mint egy közömbös, megvetett, lenézett idegennek.

XIII.

Ha már a nemzetgyűlés meg nem fosztotta a tróntól, Varennes után magának a királynak kellett volna lemondani. De ehhez is elhatározás kellett. S elhatározni magát a szegény boldogtalan Lajos soha, de soha nem tudta.

Vagy a lemondást talán a királyné nem engedte. Csak pár hét telt el a varennesi szökés óta, de Marie Antoinette már nem gondol uralomra, hívei jutalmazására, ellenségei felakasztására. A királyné már sejti, hogy a vérpad felé haladnak. Ám legyen! A trónról lemondani?! Nem, azt soha!

Közben a király is, a királyné is lázas, kétségbeesett leveleket írogatnak az európai udvarokhoz, hogy jöjjenek Páris ellen, tiporják össze a canaillet és mentsék meg őket. A leveleket - másolatokban - egy befalazott vasszekrénykében őrzik. Majd egyszer ezek a levelek is előkerülnek mind, mind... és hiteles tanuságot tesznek róla, hogy Franciaország felkent királya és királynéja maga hívta be az idegen katonaságot saját népeire. Országrészeket ígért oda Franciaország testéből, csak hogy trónusát megtarthassa. A király titkos leveleinek sürgetésére megalakul az európai koalíció s hadsereget szervez Franciaország ellen. Ez a mozgósítás csak siettette Lajos halálát. Közben újra megindul az emigrálás. Az első csapat a Bastille ostroma után ment el Artois grófjával, a második a varennesi szökés után most útnak indul újra. A nemesek és papok serege.

A Mars-mezőn gyűlés jön össze, a népgyűlés kérvényt akar szerkeszteni. A kérvényben arra kéri a nemzetgyűlést, hogy azonnal mondja ki a trónfosztást. A gyülekezést Bailly, Páris polgármestere és Lafayette, a nemzetőrség parancsnoka felosztatják, de csak véres harcok után. Miután a nép sem kérésre, sem felszólításra nem akar széteszlani, ágyúkkal a nép közé lövetnek. Egy pillanat és száz meg száz hulla fekszik a Mars-mezőn. A Mars-mezőn, hol nemrég a király és a nemzetgyűlés örök hűséget esküdtek egymásnak és az alkotmányuknak.

Milyen igaza volt Dantonnak, mikor azt kérdezte Desmoulinstól: mit tartasz, Camille, a szerelmi eskükről?! Ugyebár, nem sokat érnek? Nos, hát ez a Mars-mezőn elhangzott eskü még annál is hitványabb és semmitmondóbb volt.

A marsmezei véres nap egész Párist őrjítő izgalomba hozta. Micsoda?! A nép összegyűl, hogy egy kérvényt szerkesszen a nemzetgyűléshez s ezért Bailly és Lafayette ágyúkkal lövetnek rá. Bailly és Lafayette ezen a napon veszítették el örökre népszerűségüket. Bailly a vérpadon fizetett meg ezért az ágyúlövésért és Lafayette száműzetésbe vándorolt, hogy a guillotinétól meneküljön.

A nemzetgyűlés közben elkészíti az alkotmányt és feloszlik, helyet adva a törvényhozó gyűlésnek, hová új képviselőket választanak. A törvényhozó gyűlésbe mind belekerülnek... a Rolandék barátai, kiket Danton girondistáknak keresztelt el. Ott látjuk az új törvényhozó gyűlés legnagyobb szónokát: Vergniaudt, a kitűnő publicistát, Brissot, a tüzes, heves Barbaroux. Rolandék vezetőszerpéhez jutnak Párisban.

Páris városa küldi be Dantont, Desmoulinst, Camillet, Marat-t, Legendret s a jakobinusokból kialakult hegypárt több tagját.

A girondisták azonban többségben vannak. A törvényhozó gyűlés kétharmada az övék. És Rolandné boldog, hogy az ő antik köztársasága fog majd megvalósulni.

Mert abban, hogy a királyságot el kell törölni, abban a Gironde és a hegypárt teljesen meg egyeznek. Most már csak az a kérdés, mint kellene végezni a királysággal? Gironde szeretné törvényes formák között, méltóságteljesen és esztétikusan elvégezni a dolgot. A hegypárt

azonban azt mondja, hogy a királyság már nem egyéb Franciaország testén, mint egy genyesedő rákseb, gyorsan le kell operálni.

Sok elméleti vita után megegyeznek s a Gironde beadja derekát. Íme itt az első következetlenség... Elfogad olyan taktikát, mely ellenszenves neki, melyet becstelennak tud és ismer.

A király a girondistákból nevezi ki az új minisztereket. Roland belügyminiszter lesz, Pétion Páris polgármestere és Dumouriez, a későbbi híres hadvezér: hadügyminiszter. Mondják, hogy Dumouriez nagyon fanyarul mosolygott, mikor kocsija után a nép éljente kiáltott. Eszébe jutott, hogy valaha éppen így éljentezték Lafayettet is... és most?... Lafayette most birtokára menekült, később kiszökik a határon, hogy a vérpadtól meneküljön.

A szép Rolandné azonban boldog. A férje miniszter lett és Manon Philipon úgy érzi, hogy Franciaország sorsa, jövődjéje az ő kezükbe van letéve.

Csak egy baj van. Páris sohasem szerette ezeket a Gironde vidékéről felkerült képviselőket, most Rolandistáknak is hívják őket, de ez nem teszi őket népszerűbbé. Minden mellettük szól, tehetségük, értelmességük, műveltségük, becsületességük és a nép mégis Robespierret, Dantont és Marat-t éljenzi és nem őket.

És a nagy ellentét mindjárt a törvényhozó gyűlés megnyitása után kezdődik. Páris csupa jakobinus képviselőt választ és Robespierre elfordul a girondista körtől. Hiszen ezek az emberek a művelt, vagyonos polgárok uralmát akarják megteremteni. Hát ezt nem!... Ezt nem!... Maximilien Robespierre ezt nem engedheti. Hiszen ez semmivel sem jogosabb, mint az elkergetett papság és nemesség uralma. Szerinte csak egyetlenegy jogos uralkodó van: *A nép!* Ennek az uralmát, ennek a hatalmát kell megteremteni és biztossá tenni.

Marat gyűlöletének véres zuhatagát a girondisták fejére önti. Lapjában: *A nép barátja*-ban napról-napra támadja őket. Robespierre a módszert nem helyesli és keményen megint Marat-t, hogy hagyjon fel a girondisták rágalmozásával és ne uszítsa a képviselők ellen a párisi népet. De alapjában csak más módszer szerint éppen úgy vesztükre tör, mint Marat.

És Danton!! Őt szíve, hajlamai, meggyőződése a Gironde felé vonzzák. Danton gyakran megjelenik Rolandéknál és nem rajta múlik, hogy a szép asszony olyan ellenszenvesen fogadja. Rolandné sohasem szenvedhette Dantont, egy ízben kitört a vihar s éppen Barbaroux miatt, kit Danton ki nem állhatott.

A szép Rolandné megkülönböztetett figyelemmel bánt Barbarouxval. Mindenki tudta különben, hogy Marseille képviselője, Páris legdélcegebb, legszebb férfija halálosan szerelmes Rolandnéba. Rolandné híre, neve azonban olyan feddhetetlen volt, hogy Barbaroux még egy sóhajtással sem merte elárulni érzelmeit.

Csak egy ízben, mikor egy őszi este alkonyata reájuk borult, akkor Barbaroux szíve túlcserdült és beszélni kezdett:

- Manon, maga tudja, hogy Roland nekem több, mint az édesapám és inkább meghalnék, semhogy őt megbántsam... De látja, mostanában sokszor eszembe jut, hogy ha én megyek el magához és én kérem meg a maga kezét, mikor önt még Manon Philiponnak hívták, mi lett volna akkor?

Rolandné nyugodtan, komolyan nézett a fiatalember szemébe:

- Az apám házába Roland jött el értem, Barbaroux.

- És ezért leszek én örökre boldogtalan... Manon, engedje meg, hogy elmondjam.

- Túlságosan sokat mondott már, barátom, vagy nagyon ostobának tart? Azért, hogy eddig hallgatni tudott, azért én megbocsátom magának, hogy most beszélt. És lássa, mert soha többé

ez a téma miközöttünk szóba nem kerülhet, hát én elmondok most magának mindent. Ha ön annak ismer, aki vagyok és akinek mindig megmaradok, az nem Roland miatt van, Barbaroux. Nekem Roland a legjobb barátom, - de csak önmagam után. Mi az ő véleménye, érzése, gondolata, nagyon is érdekel mindaz, amit cselekszik, vagy gondol, de én mindig csak azt teszem, amit én helyesnek, jónak, - s mi szememben legfontosabb - önmagamhoz méltónak látok. Úgyebár, belátja, hogy erről a dolgról nekünk nincs több beszélivalónk. És ne legyen ilyen szomorú. Az én életem is telve van válságokkal s nekem szükségem van a maga ifjú, szép, kedves barátságára. Ha elvenné tőlem, nagyon szenvednék. És még egyet. A politika, a közszereplés elvette tőlem jókedvemet, ifjúságomat. Odaadtam könny és panasz nélkül. A magamét odaadtam, de a magáét, Barbaroux, a magáét védeni fogom.

Barbaroux felállt és meghajtotta fejét.

- Jól van, barátom, most menjen haza. És jöjjön el, ha megint olyan lesz, amilyenek én szeretem és becsülöm önt.

Alig távozott Barbaroux, Danton lépett be a Rolandné szalonjába.

- Az imént a lépcsőn láttam Páris legdélcegebb lovagját, Marseille kitűnő képviselőjét. És ha a bánatos szerelem szobrát kellene kifaragni, bátran modellt ülhetne valamelyik nagy művésznék.

Rolandné felemelte fejét:

- Danton úr, az ön megjegyzése nem lovagias, nem gyöngéd, nem ízléses s ami legnagyobb hiba, - mert hiszen mégis csak egy Danton ötletéről van szó - nem is elmés. Önnek, mikor rossz hangulata van, nem szabad társaságba járni, a saját érdekében kérem erre.

Danton felkelt, meghajtotta magát és egy ideig nem mutatkozott Rolandéknál.

Lehet, hogy komolyan szerette a szép asszonyt és féltékeny volt Barbarouxra, lehet, hogy csak ingerült, kötekedő hangulatában mondta, amit mondott... Különben nemsokára nagyobb dolog kötötte le érdeklődését, a párisi nép felkelését készítette elő. A felkelést, mely a királyt trónjáról letaszítja. És Rolandék köre rokonszenvvel nézte a néprövid munkáját, mert biztosra vették, hogy a királyság bukása után az ő álom-köztársaságuk fog megvalósulni. Robespierre teljesen félreállt, ő utálta az utcai harcokat, de bizton remélte, hogy ha a trón romba dől, azonnal hozzáfoghat a népszuverenitáson keresztül az általános társadalmi egyenlőség és boldogság megteremtéséhez. A girondisták is, Robespierre is, Dantonnal akarták elvégeztetni a nagy munkát, melynek eredményeit majd a maguk céljaira használhatják fel. Danton pedig megvetőleg mosolygott - és nyugodtan haladt a saját, külön útján.

Augusztus 10-én végre megtörtént a döntő ütközet. Az ezeréves capetingi monarchia megbukott. A párisi nép kétségbeesett haraggal ostromolta meg a Tuileriákat. A királyi család a végveszedelem percében a törvényhozó gyűlésbe menekült, hogy oltalmat és védelmet kérjen.

Az elnöki székből Vergniaud ült. Sajátságos véletlen, hogy a nagy, elhatározó pillanatban neki kellett ott ülni, kinek jelleméből semmi sem hiányzott annyira, mint éppen a határozottság.

A girondisták legnagyobb szónoka, legkitűnőbb tehetségű és legbecsületesebb embere nem volt pártvezérnek való. Kényelmes, passzív, álmodozó természete szinte irtózott az aktivitástól. Lamartinének, a franciák nagy írójának igaza van, mikor sajnálja, hogy Vergniaud politikai pályára ment; ha nem teszi, Franciaország egyik legnagyobb költője lett volna. Ő maga is ismerte fogyatkozásait, - mikor a pártvezérséggel megkínálták, nem fogadta el, máso-

dik ember nem lehetett ő, hiszen óriási lángelméje árnyékba borított mindenkit, ő Vergniaud maradt. Vezetni nem akarta pártját, sokkal többet tett értük: halhatatlanná tette őket!

Franciaország legnagyobb szónoka zavart és dadogó szavakkal felelt a királynak, mikor az elmondta, hogy védelmet és segítséget kér tőlük. Mindenesetre azonban úgy benne, mint az egész gyűlésben megvolt a tisztességes jóakarát, hogy megvédik a királyt a nép felgerjedt haragjától.

És ez nem volt könnyű dolog. Ott künn tovább folyt az ostrom. A királyi vár őrségét, a svájci gárdát, a királyi palota hivatalnokait és cselédségét felkoncolják. Csak hosszú órák múlva lehet valamiképpen megszüntetni a vérengzést. A nép ekkor a törvényhozó gyűlés elé gyűlekszik és ott kiabál elkeseredetten: „Adjátok ki a zsarnokot és az átkos osztrák asszonyt.”

A képviselők elhatározzák, hogy életük árán is megvédelmezik a királyt és családját. Vergniaud, Brissot, Pétion, Danton mind-mind, valósággal könyörögnek a király életéért és arra kérik a népet, hogy ne gyalázzák meg a szabadság szent napját egy alávaló gyilkossággal.

A felgerjedt nép azonban tovább is ott marad a törvényhozó gyűlés kapuja előtt. Sőt egy ízben be is tör a terembe. Végezni akar nemcsak a királlyal, de a király személyével is. A királyi pár a karzaton van, a képviselők elébük állnak, hogy testükkel védjék őket. Rettenetes percek... Vergniaud elszántan lép a tömeg elé és hosszabb beszédet intéz hozzájuk. Végre sikerül őket eltávolítani és mikor kimennek, Vergniaud kétségbeesetten, halálsápadtan esik le az elnöki székre. »*Uram, Istenem, milyen kannibálok! Milyen kannibálok!*«

Két napig tanácskoznak a királyság és a király sorsa felől. Végre határozatilag kimondják:

1. A királyságot egyszersmindenkorra eltörlik.
2. A királyt megfosztják trónjától.
3. Franciaország államformája ezentúl a szabad köztársaság.
4. A törvényhozó gyűlés ezennel feloszlik és helyet ad egy nemzeti konventnek.

A király és Marie Antoinette ott ültek a karzaton, míg sorsuk eldőlt. Nem is lett volna hova menniük. Itt a képviselők oltalma alatt úgy ahogy még biztonságban érezhették magukat.

Éjszakára a karzat mögött egy kis szobában húzódtak meg. S reggelre megint be kellett menni a terembe, hogy hallgassák, mint fosztják meg őket rangjuktól, méltóságuktól, koronájuktól, jövendőjüktől.

És talán már eszükbe jutott, hogy a trón utolsó és a vérpad első lépcsője között olyan kicsi a távolság.

A törvényhozó gyűlés a Luxemburg-palotába akarta vitetni a királyt és családját, de Marat követelte, hogy Temple vár tornyába szállítsák őket és a törvényhozó gyűlés engedett.

Most vessünk egy pillantást még a feloszlott törvényhozó gyűlésre, mely sohasem volt sem olyan népszerű, mint a nemzetgyűlés, sem olyan zord és félelmetes, mint a később megalakult konvent.

A törvényhozó gyűlésben a Gironde pártja uralkodott. A girondisták pedig csak újabb lökést tudtak adni a forradalomnak, de irányt, vezetést soha. Nem vezették őket soha a forradalmat, hatalmuk teljességében sem, ellenben az ragadta őket magával, mindig más irányban és mindig tovább, mint ahogy ők akarták.

A Gironde lány keze közt minden mozgalom elfajult. S a párt, mikor a törvényhozó gyűlést feloszlatta, nyíltan vallomást tett róla, hogy gyöngének érzi magát olyan események között, melyeket végrehajtani bátorsága, megakadályozni energiája nem volt. A királyt sorsára, Franciaországot a véletlenre bízta. Ez volt a Gironde legnagyobb hibája. Az alkotmányhoz hűtelen lett, a királytól megtagadta támogatását és félnék volt, amikor eljött a köztársaság kikiáltásának ideje. A törvényhozó gyűlés átmenet volt a nemzetgyűléstől a konventig, de elhalványul a két óriás mellett. Lamartine mondja: A nemzetgyűlés volt a forradalom bölcsészete, a konvent a forradalom energiája. A törvényhozó gyűlés nem forgatott fel semmit, nem alapított semmit, ellenben elejtett mindent, mit a kezébe adtak. A nemzetgyűléstől egy alkotmányt kapott, melyet érvényesíteni, egy királyságot, melyet megjavítani s egy újjászületett országot, melyet védeni kellett volna. A Gironde azonban hirtelen lemondott és lemondása után Franciaországot alkotmány, királyság és védelem nélkül hagyta. Talán nem is ők voltak gyöngék, - mondják védelmezőik - hanem az idők emberfeletti módon súlyosak. Lehet. Ámde az idők könnyebbek, az események kormányozhatóbbak voltak-e a nemzetgyűlés számára 1789 október 5-6-án, mikor a nép betört Versaillesbe, vagy 1789 július 14-én, mikor a Bastillet ostrommal bevették, vagy 1792 június 20-án, mikor a király megszökött? Vagy talán derűsebb lett a helyzet, mikor a konvent átvette a hatalmat? Mikor a poroszok Champagneba betörték, mikor Vendée fellázadt és Lyont bevették? De e rendkívüli események a nemzetgyűlésben bölcsességet, a konventben pedig szilárdságot és energiát találtak. Miért volt hát gyöngébb a törvényhozó gyűlés, melyben Franciaország legderekabb, legbecsületesebb, legműveltebb és legtehetségesebb férfiai (a Gironde pártja) ültek és vezettek. Mert - hiába, ezt nem lehet letagadni - a Gironde pártja az arisztokraták iránt való gyűlöletből s a nép iránti bizalmatlanságból született. Közép és mérsékelt elem választotta meg őket és ez az elem nem bírt sem a magasabb osztályok politikai belátásával és áttekintésével, sem a nép hazafiúi fanatizmusával. A nemzetgyűlés Franciaország bölcséleti gondolatának képviselője volt, a konvent a nép fanatizmusát és energiáját képviselte. A törvényhozó gyűlés voltaképpen maga sem tudta, kit képvisel.

Mirabeau a nemzetgyűlésben szuverén képviselője volt az arisztokrácia ama részének, mely felvilágosodott, szabadelvű, dicsőségre és szereplésre vágyik. Robespierre és Danton szörnyű kifejezői voltak a rabláncba fűzött népszenvédélynek, mely mindenáron biztosítani akarja a forradalom jövőjét. Vergniaud, Brissot és társaik szónokok voltak. Igen nagy, - fenséges röptű szónokok - de a cselekvésben tehetetlenek. Ők a forradalomnak egyszer igen gyöngé, másszor igen erős lökést adtak. Kezükbe akarták keríteni a szuverén hatalmat és tönkretették azt. Félték az anarchiától, a nép kegyetlenségétől s tehetetlenek voltak azt megátolni. A francia nemzet egyre jobban elkeseredett habozásuk és határozatlanságuk miatt. Energiátlansága buktatta meg a jobb sorsra érdemes pártot.

De viszont igazságot kell nekik szolgáltatni és meg kell mondani, hogy ha a Girondeban hiányzott is a tett bátorsága, viszont az önfeláldozásban, becsületességben, nemeslelkűségben ő állt legmagasabban minden párt között. Abban az időben, mikor Mirabeautól kezdve Dantonig mindenkinek megvolt a maga ára s a királyi civillistának nagy része a forradalom férfiúinak lekenyerezésére ment el, a Girondeot soha a gyanu árnya sem érte. Egyedül Robespierre személye és a girondisták pártja maradt tiszta és megvesztegethetetlen. S ha volt is ezekben a girondistákban gyarlóság, később halhatatlan vérükkel mosták le azt. S ha az energia, a másokon uralkodni tudás mestersége hiányzott is belőlük, önmaguk feláldozásának hősi bátorsága igenis megvolt bennük. S mikor választaniok kellett, hogy hóhérok vagy áldozatok legyenek, bátran, nemes önérzettel léptek fel a guillotinera.

A konvent megalakul. S a konvent azonnal megérti, mit akar Franciaország tőle.

Az első a határok megvédése. A poroszok már Páris felé tartanak, a braunschweigi herceg vezeti őket. A hercegről mindenki tudja, hogy Európa egyik legjobb vezére, ki igen jó iskolában, Nagy Frigyes porosz király oldala mellett tanulta meg a hadművelés mesterségét. Verdun esett... Longwynt ostromolják... Páris szíve megdermed és riadtan néz körül. A braunschweigi herceg táborában ott van a király két öccse, Provence hercege és Artois grófja. Ott vannak az emigrált főurak, nemesek mind. Most eljönnek bosszút állni...

Most újra Danton veszi kezébe Páris sorsát és mintha Páris most egész Franciaország volna... Mennydörgő hangja bizalmat önt az emberekbe... Danton bízik, - ki merne akkor kételkedni? Dumouriez ott áll seregével és aki férfi, az nem marad tétlen az élet-halálharcban!... Franciaország, mely egyetlen mozdulatával leverte magáról a királyság, papság, nemesség jármát, most nem fogja tűrni, hogy Európa feudális államai rakjanak reá békót.

Marat becsstelen indítványára összeszedik foglyoknak, túszoznak az ittmaradt nemeseket, papokat és gyanus egyéneket. És eljön a legvéresebb, legrettenetesebb szeptember, melyről éppen oly borzadva beszél a történelem, mint a Szent Bertalan éjszakájáról. Mert az objektív történelem kell hogy egyaránt és egyenlően elítélje az igazságtalan vérengzést, akár fejedelmek, akár a felizgatott, őrvjögő nép rendezi azt.

Ami szeptember első napjaiban történt, az nemcsak a francia forradalomnak, hanem a történelemnek egyik legvéresebb, legalávalóbb, legförtelmesebb, legbecstelenebb fejezete. Maga a forradalom egyik vezérférfia, Robespierre is mindig undorral és gyűlölettel beszélt róla. Mocskos, becsstelen alakok véres, szennyes álma válik valóságra, örök szégyent borítva a forradalom harcára.

De most még nem ölnek. Most a belügyminiszter palotájában vagyunk, a Madame Roland egyik nagy estélyén.

Ott vannak párthíveik, barátai, ott van Pétion, Danton is. Az utóbbi időben mintha szívesebb volna a viszony a girondisták és a néptribun között. Rolandné Robespierret is meghívta, de Robespierre kimentette magát. Robespierre az utóbbi időben teljesen visszavonult mindenkitől, csak legjobb barátjaival és rajongó követőjével, Saint-Juste-tal érintkezett.

A vendégek jókedvűek, vagy legalább is ilyesmit mutatnak. Csak Vergniaud ül elmerengve, gondolkozva helyén. A törvényhozó gyűlés ama emlékezetes ülése után, mikor a nép betört reájuk és a király fejét követelte tőlük, Vergniaudt nem látták többé mosolyogni.

Rolandné arca azonban ragyog, tündöklök. Minden álma teljesült!... A köztársaság íme itt van!... A gögös nemesség meg van fosztva hatalmától, befolyásától. A király és a dölyfös Marie Antoinette fogoly, majd ha a nép izgatottsága lecsillapszik, tekintélyes évdíjjal külföldre küldjük őket (így képzeletben ezt t. i. Rolandné). És íme nem teljesült-e minden álmuk?... Roland vezető miniszter s az ő kezükben van letéve Franciaország sorsa s bizonyára ők csak jót, nemeset és szépet akarnak mindnyájan. Hiszen ez volt életük célja mindig.

Danton figyelmesen nézi a szép asszony sugárzó arcát. Látja, amint az leül Vergniaud mellé és hallgatja Rolandné gyönyörű, tiszta, csengő alt-hangját.

- Barátom, - mondja Vergniaudnak - miért olyan levert? Nem történt-e meg minden, amit akartunk?

- Amit akartunk? Nem, Madame, nem az történt. Az történt, aminek történnie kellett.

- És ennek ön nem tud örülni?

- Úgy van, Madame. Én ennek nem tudok örülni.

- Tudom, önnek nemes szíve, nagy lelke van és azokra gondol, akik elbuktak, akik szenvedtek. De ha a királyok szenvedése meghatja önt, - gondoljon a nép hosszú, gyötrelmes, századokig tartó szenvedésére. Dobja a mérleg serpenyőjébe mind a kettőt és meglátja, hogy melyik húzza le a másikat.

- Egy igazságtalanság, gonoszság vagy kegyetlenség sohasem mentsége az utána következőknek, asszonyom.

- De hát mit akar ön? - kérdezte Rolandné kipirult arccal. - Lajos ott ül a Templeban és gondunk lesz reá, hogy ne történjék semmi baja. Ez gyalázat volna. Inkább odadobnám fejemet, semhogy egy hajszálát meggörbítsék a fogolynak és családjának. A mi kötelességünk róla gondoskodni s becsületünk vesz oda, ha bajuk történik. De ez aztán elég!... Mártírt nem kell belőlük csinálni. Ez az ember, ez a király az ellenséget hívta be reánk!... Franciaország ellen idegen uralkodókkal szövetezett s a mi fojtogató ellenségeinket sóvárgó szívvel leste és várta. Hagyhattuk a legfőbb kormányzást és hatalmat egy megbízhatatlan vagy éppen ellenséges vezér kezében? Mi ártalmatlanná tettük őt, Vergniaud... De tovább nincs. Mi a becsületünket adtuk a fogoly király életéért zálogba.

- Úgy van, odaadtuk, - mondta Vergniaud. - És az a kérdés, asszonyom, hogy ki tudjuk-e majd váltani?...

Danton nemsokára elment Pétionnal, Páris polgármesterével és azt mondta neki:

- Pétion, ez a Vergniaud még nem csinált semmit és már töredelmesen szán-bán mindent. Mi lenne vele, ha tudná azt, amit én...

- Mit, Danton?

- Semmit, - felelt Danton és keményen összeszorította az ajkát.

A társaság nemsokára vacsorához ült. Vergniaud Rolandné mellett foglalt helyet az asztalfőn. Forradalmi memoírok írók, hogy Rolandné sohasem volt olyan szép, mint amaz emlékezetes napon. Vergniaud felállt, hogy az új köztársaságot felköszöntse s Rolandné megkérte, engedje meg, hogy borospoharába rózsaleveleket szórjon, úgy mint a régi görögöknél volt szokásos. Vergniaud bólintott és Rolandné az övében levő rózsacsokorból kitépett egy virágot és annak szirmait Vergniaud poharába szórta. Vergniaud ezalatt odahajolt Barbarouxhoz, a fiatal marseillei követhöz és halkán mondta:

- Barbaroux, te hoztál ma este piros rózsákat Rolandnének?

- Igen, - felelt a fiatal marseillei követ.

- Jobban teszed, - mondta halkán Vergniaud - sokkal jobban teszed, ha cipruslombot hozol. Mikor arra a köztársaságra iszom, mely vérben és bűnben fogantatott, nem tudom, nem iszom-e saját halálunkra?!

Rolandné, ki mit sem hallott a szavakból, átnyújtotta borospoharát Vergniaudnak, ki mosolyogva nézett az asszony szemébe és hangosan kiáltotta:

- Éljen a köztársaság!

Rolandné pedig azt írta e vacsoráról naplójába: *Életem legboldogabb estéje.*

És e boldog este után nemsokára elkövetkezett a forradalom legvéresebb, legszennesebb fejezete: itt volt a szeptemberi bectelen, őrző gyilkosság.

Ki izgatta fel a népet, ki hitette el a vérig kínzott éhező várossal, hogy a fogoly arisztokraták, papok, polgárok vezetik a poroszokat Páris ellen?!... Az ő biztatásukra esett el Verdun és adta meg magát Longwy. Az arisztokraták bízták meg a braunschweigi herceget, hogy Párist végképen leromboltassa s a Szajna két partján hullahegyeket halmozzon fel. A mozgalomnak egy látható vezére van: Marat. De sokan azt mondják: láthatatlanul a háttérben ott áll a Danton rendező keze is.

Mi volt ebben igaz? Így akarta-e Danton a soha meg nem bocsátható rémségeket, ahogy történtek?!... Alig hisszük. Sohasem volt vad, még kevésbé volt vérszomjas. Sőt szíve hajlott a nagylelkűsége, gyöngéd, önfeláldozó barát tudott lenni. Igazságügyminiszter volt, bosszút állhatott volna minden ellenségén, eltíporhatta volna őket s meg vagyon írva, hogy míg kezében volt a korlátlan hatalom, egyetlenegy személyes ellensége sem pusztult el. Megvetette a kicsinyes bosszúállást és szíve hajlott az irgalomra. Aki kegyelemért könyörgő színe elé juthatott, azt soha el nem utasította.

És a szeptemberi rémnapok?!... Nem bizonyos, hogy Danton rendezte, de bizonyos, hogy ártatlan sem volt benne. Igazságügyminiszter volt, korlátlan hatalommal, - megakadályozhatta volna, ha akarja... De nem akarta... Vértengert kívánt állítani Franciaország és ellenségei közé.

Ő maga sem állította soha, hogy büntelen a dologban. Nem szerette, ha a szeptemberi napokat említette előtte valaki. Ilyenkor minden vére arcába szökött. Mikor kérdőre vonták, büszkén felelte ugyan: „én szembenéztem bűnömmel és elkövettem azt”, de legjobb barátai mondták, hogy magányos óráiban szörnyű vívódásai, vergődései voltak.

A népet könnyű volt felizgatni Maratnak. „Visznek benneteket, testvéreim, a haza ellenségei ellen. Ez rendben van. Menjete el és haljatok meg a poroszok fegyvereitől, ha ez a végzetetek. De ne felejtsetek, hogy nem ott Verdunnél áll a legveszedelmesebb ellenség. Ez a gyilkos had a ti ellenségeitek, az itt marad Párisban. Ti meghaltok ott künn a hazát védelmezve, az arisztokraták, a papok meg itt maradnak s legyilkolják feleségeitek, leányaitokat. Tiszta munkát kell végezni, mielőtt elvonultok... És most van reá a legalkalmasabb idő. Páris börtöneiben ott vannak a ti öldöklő, halálos, fojtogató ellenségeitek!... Ott vannak mint tűzok és gyanusak letartóztatva. Pár ezer ember... Rövid az éjjel, gyors munkát lehet végezni, aztán indulhattok a poroszok ellen, legalább biztonságban harcoltok, hogy itt nem gyűjtják feleségeitekre, gyermekeitekre a házat.”

És szeptember 2-án kezdődik a vad mészárlás, - tart szeptember 5-ig. Védtelen foglyokat ölnek le halálos, kiszámított kegyetlenséggel. Nőket, férfiakat, aggokat, ahogy sorra kerülnek. És három nap alatt több mint ötezer ember vesztette el életét a leggyötrelmesebb, legkínosabb halállal.

Félre kell hogy fordítsuk fejünket ettől a gyászos, boldogtalan emléktől, örök szégyen, hogy megtörtént és örök fájdalom, hogy a forradalom harcát az ártatlanul kiontott vér örökre lemoshatatlanul bemocskolta.

Roland vidéki úton volt és mikor hazajött, kétségbeesetten kérdezte Dantontól:

- Az Istenért, mit csináltatok? Nem volt itt egy igazi férfi, akinek helyén van a szíve?

Danton sötéten végignézett Rolandon, aztán elfordította fejét.

- Volt sok ezer, de azok a braunschweigi herceg csapatai ellen indultak és nem volt reá idejük, hogy a te arisztokratáidat védjék.

Szólt és hátat fordított Rolandnak. Később azonban fel akart hozzá menni, hogy kiengesztelje. A belügyminiszter nem volt otthon, Rolandné kiüzent, hogy beteg és nem fogadhat vendéget.

Ettől a naptól kezdve Manon Philipon nem engedte be szalonjába Dantont. Irtózott a szeptemberi vértől és nem akart annak kezét adni többé, kit az ártatlan vér kiontásában bűnösnek hitt.

De nemcsak a girondisták haragudtak, maga Robespierre is mélyen neheztelt Dantonra.

Maximilien Robespierre, kinek emlékéhez a rémuralom legtöbb borzalma tapad, ez időben még nem ontatott emberi vért és látni fogjuk, hogy míg módjában volt elkerülni, éppen olyan lelkiismeretes gondossággal kerülte azt, mint amilyen könyörtelen ridegséggel mondta ki később a halálos ítéleteket.

A szeptemberi vérengzéseket nem tartotta sem szükségesnek, sem indokoltnak. Már szeptember 2-ik napjának délutánján látta, hogy mi lesz, de akkor még nem volt Páris ura s így megakadályozni nem tudta. Akkori memoirokból tudjuk, hogy estefelé felment legjobb barátjához, Saint-Justhoz.

Saint-Juste meg volt fosztva minden emberi érzéstől, ő személyesítette magában a forradalom hideg értelmét és kérlelhetetlen haladását.

Duplay asztalos házában gyakran felkereste Robespierret és szemére vetette gyöngeségét, érzékenységét. Most, hogy Robespierre felkereste, nagy tisztelettel hallgatta mesterét, de egy csöppet sem indult meg, mikor Robespierre azokról beszélt, kiknek a napokban gyilkosok törétől és bárdjától kell elpusztulniuk.

- Mindez nem szép dolog, - mondta végre Saint-Juste - de hát nem mi csináljuk s nem áll módunkban a dolgokon változtatni. És ne feledd, Robespierre, hogy akiket ma éjjel meg fognak gyilkolni, nem a mi párthíveink, sőt ellenségei a forradalomnak.

Robespierre tovább panaszkodott, de Saint-Juste röviden közbevágott:

- Ebből elég, Robespierre!... Nem mi öljük meg őket s ennek örülök, de eltakarodnak utunkból s ez mindnyájunkra nézve csak jó. - Ezzel már nyugodtan vetkőzni kezdett.

- Mit, - kiáltott Robespierre - te aludni akarsz az éjjel?

- Igen, - felelt ásítózva Saint-Juste - bocsáss meg, de én nagyon álmos vagyok. Jó éjszakát!

Erre ledobta magát ágyára és a következő percben már aludt is. Hajnaltájban Saint-Juste felébredt és látta, hogy Robespierre ott áll az ablaknál és fejét kétségbeesetten két keze közé szorítja.

- Mit, te már megint itt vagy? - kérdezte Saint-Juste rábámulva.

- Én itt virrasztottam, - mondta halkán, könnyekbe fúló hangon Robespierre - itt virrasztottam és azokra gondoltam, kik az éjjel ezerszeres kínhalált haltak. És te, te aludtál, mint egy gyermek, és meg vagyok győződve róla, hogy Danton, a vérengzés főrendezője, szintén nyugodtan aludt.

XIV.

Amit a konventtől a francia nemzet várt, az nem a bölcselkedés, nem a szép szónoklat, nem az emelkedett érzések kifejezése volt, hanem a határozottság, a cselekvés, az energia.

Egész feudális Európa harcrakészen áll az újjászületett Franciaországgal szemben. S belül polgárháború tépi, marcangolja. A Vendée vidéke fellázadt a konvent ellen, kitűzte a lilimos lobogót és harcba indult a ledöntött királyságért.

S meg kell adni, hogy a konvent a helyzethez illő energiával viselte magát. Danton kérésére a konvent kezébe vette Európa minden elnyomott népének ügyét s a rendes háborút egyetemes lázadássá változtatta.

Dumouriez katonái védték a Párisba vezető utat, bár a tábornokot a király elfogatása nagyon kedvetlenné tette; ekkor még nem törte fejét szökésen, sőt remélte, hogy a fogoly királyt kiszabadíthatja. A Vendée ellen is nagyobb hadosztály megy és kezdetét veszi a legvéresebb, legszomorúbb polgárháborúk egyike, melyet később csak Bonaparte tud teljesen lecsendesíteni.

De a konvent nemcsak a hadvezetés munkájában mutat energiát. A belső ügyek szervezését is hihetetlen erővel végzi. Nagyon sok törvény, melyet Napóleon alkotása gyanánt tisztelnek, a konvent hagyománya.

Egyik nevezetes intézkedése - és ez az intézkedés volt oka a jakobinusok és girondisták első összetűzésének - az árak maximálása volt. A maximum-törvényt Marat indítványozta először (t. i. hogy a konvent törvényesen szabja meg minden közhasználati cikk árát) és Marat javaslatát a Gironde hevesen ellenezte.

Ők úgy mondták, hogy védik a kereskedelem szabadságát, a liberalizmust. A valóság azonban az volt, hogy a girondistákat a gazdag marseillei, bordeauxi, lyoni kereskedők küldték be képviselőnek s ők az ellenzéssel választóik érdekeit képviselték.

Mert a maximálás egyszerre véget vet a túrhetetlen drágaságnak, nem tűri, hogy a kereskedelem minden emberi kínból, szenvedésből és vérből hasznot húzzon. A kereskedelemnek azonban karakterében van, hogy minden célt arra használ, hogy gazdagodjék. Ez nem csupán vétke, hanem természete is. Az aranyszomja éppen úgy elfásítja a szívét, mint a vérszomja.

A Gironde azonban jóhiszemű, ők komolyan hiszik, hogy a liberalizmust védik, mikor a maximum-rendelet ellen harcolnak. Marat ugyan kíméletlenül szemükbe vágja az igazat, hogy a saját osztályukért harcolnak, de ők - bár a jakobinusok, sőt a párisi községtanács is ellenük fordul - szilárdan azt hiszik, hogy nekik van igazuk. Különben is kezdenek eltávolodni a néptől s Páris közt és köztük egyre mélyebb és áthidalhatatlanabb a szakadék. Az élet-halálharc már megkezdődött.

Rolandné kétségbeesetten járkal a belügyminisztérium pompás termeiben. A szeptemberi gyilkosságok miatt nincs sem éjjele, sem nappala. Nem így képzelte ő el az újra feltámadt antik köztársaságot!... Körülnéz a tágas termekben. Ma még ő itt az úrnő... Mennyi küzdelem, fájdalom, gond, vesződés, - s mi legrettenetesebb - mennyi vér árán jutott ő ide... Vajjon meddig maradnak itt?!... Még nem is olyan régen Madame Necker járkal itt a gyönyörű gobelinek között. Most Necker, a hajdani népszerű miniszter Svájcban tengődik száműzetésben s a nép csak gúnyos megvetéssel, vagy dühös haraggal beszél róla... És ők?... Vajjon mi lesz velük?!... Mi lesz a párttal, melyet halálosan gyűlöl a párisi nép, melyet veszett vérebként üldöz Marat és a községtanács, melytől elfordult Robespierre, mely iránt csak Danton mutat némi szimpátiát.

De Dantonnal szövetkezni?!... Ezt soha!... Igaz, hogy ez a hatalmas ember még megmenthetné, talán népszerűvé is tehetné őket, de Rolandné előtt megjelennek a szeptemberi vérfürdő áldozatai... Látja a megcsönkített hullákat és hallja a kétségbeesett emberek sikoltásait... Felemeli fejét és úgy mondja magának halkán, mint egy szent esküt: *Soha!* És ezzel a *Sohával* kimondta az ítéletet önmaga és pártja ellen.

Bent a konventben már folyik az élet-halálharc... A girondistákat a hegypárt azzal vádolja, hogy árulói a köztársaságnak, melyet soha nem is akartak komolyan. Ez nem áll. A girondisták igenis akarták a köztársaságot, - sőt ők akarták azt Franciaországban legelőször, de mindig csak osztályuralom alapján, csak olyan feltétel alatt, hogy ők maguk kormányozzák azt, a művelt középosztály, a polgárság érdekében és eszméi szerint. A szeptemberi események megrettentik őket, hiszen ők úgy képzelték, hogy a köztársaságot fel lehet ékesíteni a meghalt monarchia finom modorával, kicsiszolt műveltségével, kultúrájával és ízlésével. A köztársaság neve alatt ők a világosság, a műveltség, a vagyon, a szellemi tehetség uralmát értették, szóval azokat a tulajdonságokat, melyeknek kiváltságával az ő társadalmi osztályuk bírt. Alapjában véve éppen olyan távol álltak a néptől, mint a királyság, a papság, a nemesség, soha eszükbe sem jutott, hogy a népet a hatalomhoz csak közel is engedjék.

S a nép, a párisi nép érezte ezt öntudatlanul s az első perctől kezdve gyűlölte a girondisták pártját. Robespierret egy darabig félrevezették gyönyörű beszédek, de mikor rájött, hogy a Gironde a polgári pártot akarja uralomra juttatni és nem a népszuverenitásért harcol, engesztelhetetlenül üldözni kezdte őket. Üldözte azzal a hideg, kitartó, soha nem lankadó gyűlölettel, mely Robespierre jellemének fősajátsága volt.

Danton, a legnagyobb koncepciójú lélek, az igazi államférfi mindnyájuk között, egy pillanat alatt átlátott a Gironde lelkén. Soha egy pillanatig sem haragudott rájuk, még akkor sem, mikor ellene fordultak s a girondisták egyetlen jóakarójukat balga rövidlátással üldözni kezdték. Nagylelkű és méltóságteljes volt velük szemben, mint látni fogjuk. Szerette, becsülte őket tehetségükért, becsületességükért s valami lenéző szánalmat érzett irántuk, látva gyöngeségüket, habozásukat, - látva, hogy álomvilágban élnek. Elveik nem érdekelték, tudta, hogy nem tudják megvalósítani és óhajtotta, hogy ne pusztuljanak bele a hiábavaló kísérletbe.

Ámde a maximum feletti harc csak egy kis előcsatározás volt. Nagyobb csapást akartak mérni a Girondera - a király személyében.

A király augusztus 10-ike óta ott ült a Temple tornyában feleségével, két gyermekével és nővérével. Míg a Gironde pártjának kezében volt a vezetés, nem is volt rossz dolguk. Egy félmilliót utaltattak ki eltartásukra s a gyermekek mellé nevelőnőt és tanítót rendeltek. Igyekeztek számukra mentül kevésbé fájdalmassá tenni a bukást.

De amint a vezetés kiesett a girondisták kezéből, úgy lett egyre szomorúbb a szerencsétlen királyi pár sorsa. A községtanács vette át felettük a felügyeletet s itt olyan emberek ültek, kiket még Robespierre is gyakran megrótt kegyetlenségükért és embertelenségükért.

Akadtak beteges idegzetű, gonosz emberek, kiknek gyönyörűségük volt mentül több megaláztatásban és megszegyenyítésben részesíteni azt a boldogtalan embert, kinek ősei ezer éven át ültek Franciaország trónján.

Elvesztését, halálát Marat-n és a községtanácson kívül senki sem kívánja. Az utca is, mintha lecsendesedett volna. A szeptemberi vér, mintha erősen nyomta volna a lelkeket.

A jakobinus párt eleinte egyáltalában nem kívánta a király halálát. Robespierre kijelentette, hogy őrá nézve közömbös az egész ügy. Danton a kivégzést haszontalan és felesleges kegyetlenségnek ítélte, de amelyik pillanatban észreveszik, hogy a Girondenak milyen fontos és lelkiismeretbeli ügy a király megmentése, abban a pillanatban megindul a véres harc. Nem is a boldogtalan király lefejeztetéséről van már szó, - hanem a Gironde pártjának megbuktatásáról.

Mikor ezt Robespierre belátja, azonnal azokhoz csatlakozik, akik követelik, hogy Lajost a konvent elé állítsák. A konvent mondjon ítéletet a zsarnok, áruló király felett. Az ítélet - ezt Saint-Juste előre jelzi - csak egyféle lehet: *halál*.

Danton sokáig habozik. Nem szeretne újabb vért ontani s szívesen kibékülne a girondistákkal, de minden újabb közeledése csak nyers visszautasításra talál. A Rolandné szelleme uralkodik a párton. Rolandné pedig nem akar tudni a szeptemberi vérfürdő emberéről.

Danton olyan lépésre határozta magát, mely semmiképen sem fért össze jellemével. Felkereste a girondista vezéreket, szerény, alázatos modorban felajánlotta fegyverbarátságát. Rideg visszautasítás a válasz.

- Nézd ezeket az embereket, - mondta később felindulva Camille Desmouliusnak - nézd, mit mertek velem tenni?!... Egyetlen egy sincs köztük, ki csak árnyékkal is felérne. A természet csak két férfit adott a forradalomnak. Az egyik Mirabeau volt, a másik én vagyok. Mik ezek az emberek? Fecsegők. Egyikük-másikuk igen szépen fecseg, igaz, - de mit tesz az? Én most már magukra hagyom őket. Meglátod, az események nagysága összezúzza őket. Nekem nem kell bántanom őket, nem is fogom azt megtenni soha, hogy mindnyájan elpusztuljanak, csak magukra kell hagynom őket. És ezt már megtettem.

Azonban a konventben még sok jóakaratot tanusít a fogoly király sorsa iránt. Nagy beszédet mond mellette, melyben megmentő szándékát durva szavakba burkolja.

„E zsarnok királyt és családját - kezdi Danton híres beszédét - legokosabb lesz Franciaországból örök időkre kitiltani. Mit törődünk mi életével, vagy halálával. Nincs más fontosabb dolga a konventnek, mint egy hatalmától megfosztott, gyámoltalan, ügyefogyott ember sorsával foglalkozni?! Pusztuljanak gyorsan!... Biztos katonai fedezet mellett én magam kísérem őket a határokra. Franciaország kiveti e nyomorultakat magából.”

Sokan helyeselték s a Gironde fellelékezett, hogy a király és családja elkerüli a hóhérbárdot, de Marat azonnal felszólalt:

„Ez mind csak szóbeszéd, Danton. Az áruló Capet-t és az osztrák fúriát vérpadra kell vinni.”

Danton egy leírhatatlan megvető tekintetet vetett Maratra, kinek a teremszolga egy pohár vizet vitt, és nem Maratnak felelt, hanem a poharát vivő szolgálóhoz fordult és így szólt:

„Minek viszi Marat polgártársnak azt a vizet? Nem látja, hogy ő vére szomjazik?”

A konvent hangosan felkacag és Danton folytatja:

„Én azonban nem vagyok szomjas, legkevésbé pedig a trónjukról letaszított királyok vérére.”

Most a Gironde első szónoka Vergniaud is felszólal:

„Mit akarnak önök - mondja híres beszédében - ettől a királytól, kinek a mult nagyságából nem maradt egyebe, csak az önvád, hogy ezzel a nagysággal visszaélt. Bátorság kellett Lajost megtámadni augusztus 10-én, az ő királyi hatalmának mindenhatóságában. De kell-e bátorság ahhoz, hogy vérpadra hurcolják a legyőzött, lefegyverzett Lajost? Nem hallják-e önök odakünt dühösen kiabálni a népet: ha a kenyér drága, akkor a fogoly király az oka. Ha a pénz kevés és a hadsereg dolga rosszul áll: Lajos a bűnös. Ha mindnyájunknak szenvednünk kell az

általános nyomor és rendetlenség miatt, oka bizonyára a Templeban van. Azok pedig, kik a népet izgatják, igenis nagyon jól tudják, hogy a kenyér drágasága, a pénz eltűnése, a nép éhezése és katonáink meztelensége egészen más okokból származik. Ki biztosít minket arról, hogy ugyanezek az emberek a Lajos halála után nem fogják-e azt kiabálni, hogy ha a kenyér drága, ha a pénz kevés, ha seregeink rosszul vannak ellátva, ha a háború nyomorai szaporodtak, ha Anglia és Spanyolország háborút üzent, annak mind a konvent az oka?!... A konvent, mely éppen XVI. Lajos halálos ítéletével zúdította reánk ezt a sok bajt. Ki tudja, nem szakad-e reánk egy második szeptember 2-ika véres mocskával és gaz örületével.”

Egypár napig mintha derülni kezdett volna az ég. Robespierre nem nyilatkozott, de úgy látszik, nem bánja, ha a király megmenekül. De ezekben a napokban lelték meg a befalazott vasládikót, mely XVI. Lajos és Marie Antoinette titkos leveleit rejtegette.

Lajos király ugyanis, mint tudjuk, igen ügyes lakatosmester volt. Egy párisi lakatos avatta be őt a mesterségbe, kivel együtt a király egy vasládikót készített komplikált zárrakkal. A ládikót befalaztatta a királyi palota egyik szobájába. Nem tudott erről senki, csak ő, meg a lakatosmester, ki tanította. Mikor a boldogtalan ember ügye a konventben szóba került, megjelent a párisi lakatos és elmondta a titkot. A vasládikót meglelték és benne a leveleket. A levelekben világos, tiszta bizonyosság volt arról, hogy Lajos és a királyné állandó levelezésben voltak az ellenséggel, mely Franciaország ellen indult. A szerencsétlen ember maga könyörög neki, hogy siessenek, mentse meg a párisi canaille kezéből. Ezek a levelek eldöntötték a király sorsát.

A párisi községtanács és a Marat által izgatott nép egyre hevesebben követelte a király fejét. - Úgy érzik, hogy ha az áruló Lajos feje legördül, akkor lesz szén, fa, zsír, szappan, liszt s nem ölik ott künn fiaikat, testvéreiket a poroszok fegyverei... Mindennek a Temple foglyai az okai s ti nyomorult képviselők még haboztok kiadni fejét! A hazug, áruló könyörület megejtette és becstelenné tette szíveteket! Ti sajnáljátok a zsarnok vérént ontani s mi itt egymásután hullunk el az éhségtől, a hidegtől, a fegyverektől?!...

Robespierre belátja, hogy nem lehet habozni, népszerűsége forog kockán. Le kell sújtani a királyt s egyben meg kell törni a Gironde erejét, mely az utóbbi időben merészen felemelte szavát még ő ellene is. Elhatározták, hogy Lajost perbe fogják vétkeiért.

És a Gironde ellenségei kárörvendve nézték, mit fog most a párt csinálni?!...

Vergniaudt valósággal búskomorrá tette a konvent határozata. Roland betérjesztette lemondását, melyet még egyelőre nem fogadnak el. Danton is lemond a miniszterségről s hiába marasztalják, ő nem marad. Barbaroux kijelenti, hogy lelövi a gaz jakobinusokat, és Pétion, Páris hajdani polgármestere, kit a konventben erősen megtámadnak, hogy 100 aranyat adott kölcsön a királynak, büszkén, felemelt fővel mondja:

„Nem a királynak adtam. Lajost hivatalbeli kötelességem volt meglátogatni és ő panaszkodott nekem, hogy nem tud a családjának téli ruhát szerezni. Odaadtam neki a pénzemet, mint ahogy bármelyik családapának odaadtam volna, ki megemlíti, hogy felesége és gyermekei meleg ruha nélkül vannak.”

Ha a Gironde kitart eredeti álláspontja mellett és azt mondja: „én Lajost ha nem is tartom ártatlannak, de a konventet se tartom illetékesnek arra, hogy felette ítéljen”, akkor lehet, hogy összetöri a nép haragja, de lehet, hogy diadalmas marad. Mindenesetre szebb és dicsőbb emlékekkel távozott volna el a történelem színpadáról, mint ahogy később mégis mennie kellett.

A girondisták egy része azonban, igaz hogy hallatlan terror alatt, de mégis beadta a derekát.

1792 december 11-én állították Capet Lajost a konvent elé. Kihallgatták és 1793 január 18-án kezdődött a szavazás élete és halála felett. A községtanács ágyúkkal vétette körül a konventet. Állítólag, hogy a zavargások ellen megvédje, de mindenki tudta, hogy az ágyúk nem a nép ellen, hanem a képviselőik ellen vannak felállítva, ha esetleg felmentő ítéletet mernek mondani! A párisi nép elállta a szavazásra menő képviselők útját s mielőtt a terembe mentek, mindegyiknek fülébe súgták: „*vagy a Capet feje, vagy a tied*”.

A hegypárt, a jakobinusok szavazata nem volt kétséges. Mindenki feszülten várta a Gironde vezérének, Vergniaudnak szavazatát. Tudták, hogy az ő szavazata dönti el a Gironde magatartásának dolgát. Vergniaud lassan, sápadtan ment fel a szószékre és az egész konvent szeme reá szegeződött és ő krétafehér arccal, halk, fátyolozott hangon mondta ki a szót: *Halál*.

A meglepetés, a megdöbbenés csöndje még a lélekzetet is visszafojtotta s Robespierre hidegen mosolygott, Danton megvetőleg vállat vont és Brissot felé fordult: „no ti csak dicsekedjetez ezentúl is a szónokaitokkal. Magasztos beszédek és gyáva tettek!... Mit várhatunk még az ilyen emberektől?!... Ne beszélj nekem többet, a te pártod ezzel a szavazattal végkép és mindenképen lejárta magát.”

A Gironde egy nagy része Vergniauddal szavazott, de volt egy kis rész, kik a halállal szembeállva, bátran, elfogulatlanul kegyelmet kértek Lajos számára. Ide tartozott Barbaroux, a fiatal marseillei követ, Pétion, Lanjuinais és még néhányan.

Vergniaud különben mindent megtett, hogy az ítélet elhalasztassék és felfüggesztessék. Mielőtt a szavazatokat összeszámolták volna, még egyszer felment a szószékre és egyik legszebb beszédét most mondotta el, arra kérte a képviselőket, hogy a konvent ítéletét terjesszék a francia nemzet színe elé. S általános népszavazás döntsön Lajos életéről-haláláról. Remélte, hogy a huza-vonában pár hónap eltelik s azalatt a királyt meg tudják menteni, vagy kiszöktetik. Vergniaud taktikája nagyon is átlátszó volt. Szerette volna a párisi népet megnyerni azzal, hogy lám, ők a király vérének is odaadják nekik s viszont szerette volna az áldozat életét megmenteni. Ez egy megbocsáthatatlan, bűnös, rosszhiszemű lépés volt s ebbe még egy Vergniaudnak is bele kellett bukni.

S még egy rettenetes megpróbáltatás várt reá. Neki, Vergniaudnak, ki becsületét dobta zálogba a király életéért, neki kellett kihirdetni a halálos ítéletet. „Lajos halálra ítéltetett” - mondja a Gironde vezérszónoka. Arca krétafehér, ajka fakó, keze, melyben a papírlapot tartja, reszket. A halálos verdikt kimondása után halk, rekedt hangon hozzáteszi: „remélem, az emberiség érzése nem fog hallgatni önökben. A bíró szólott az igazság nevében, most szóljon majd a könyörület és az irgalom.” Vergniaud e pár szóval mintegy kegyelemért esdekelt a király számára.

A végzetet azonban nem lehet többé megállítani. A kegyelmi kérvényt elutasítják és utasították a községtanácsot, hogy az ítéletet 24 óra alatt hajtsák végre. Lajosnak meg kell halni a hóhér bárdja alatt, harminchárom királyi nemzedék bűnének számlája volt terhére írva. Ki tehet róla, hogy a jobb sorsra érdemes boldogtalan ember ült a trónon, - vagy jobban mondván: a vádlottak padján - mikor a fizetés órája eljött.

Rolandné valósággal kétségbeesett, mikor a konvent ítéletét megtudta. Roland még aznap leköszönt a miniszterségről. Már nem tartóztatják, de nem is maradt volna. Becsületes, puritán lelkű ember volt és nem akart a gyilkosság ódiúmban osztozkodni.

Rolandné azonnal el akarta hagyni Párist, de barátai addig kérték, míg mégis maradt. A belügyminisztérium palotájából azonban kihurcolkodott. Otthagytta a fényes lakosztályt, a

pompás gobelines termeket, hova olyan büszke, megelégedett boldogsággal vonult be valaha, azt hívén, hogy Franciaország sorsa az ő szép, fehér, formás kis kezében van... Most pakkol s egy egyszerű kis polgári lakásba vonul, de ide is viszi lángeszét, szabadságért való rajongását, szépségét. Rolandnét nem bántja a szegényes környezet. Tudja, hogy ezentúl már nem lehet másképen, hiszen az ő nagy hozományát teljesen elköltötték politikai célokra. Mit tesz az?! Nem olyan asszony ő, ki a hitvány pénzért csak egyetlen könnyet is ejtsen. De aztán elborul az arca és könnyes lesz a szeme, mert ocsmány paskillok jutnak kezébe, melyek már becsületét támadják, melyek arról szólnak, hogy a királyné ékszereit Roland mint belügyminiszter ellopta és felesége titokban azzal ékesíti magát... Az utcán mocskos gúnydalokat énekelnek; Manon Philipon jól hallhatja őket ablakából. A gúnydalok éppen olyan alávalók, förtelmesek, mint amilyeneket Marie Antoinetteről énekeltek, csak a nevek vannak átírva, az Artois és Fersen gróf neve helyébe a Vergniaud, Brissot és Barbaroux neve került.

És Manon Philiponnak már könnye sincs. Halvány, büszke és méltóságteljes. Mintha már készülne az útra, mely az örök halhatatlanságba, az örök dicsőségbe vezet.

XV.

A girondisták azt hitték, hogy a király halálával lekenyerezték a népet. S ha áldozatul dobták a boldogtalan Lajost, ők viszont meg vannak mentve.

Tévedésük nyilvánvaló lett nemsokára, mert a párisi nép és a Marat és Hébert által vezetett községtanács még halálosabban üldözte őket.

Eddig az volt a vád ellenük, hogy a királyt meg akarják menteni és ellenségei a köztársaságnak. A király feje legördült és a Gironde pártja is segített a bárdot leeresztetni s így azt remélte, hogy az áldozattal legalább önmagát megmentette.

Mindjárt a király halála után kisült, hogy a Gironde, mint már annyiszor, most is tévedett. Új vádak jöttek ellenük s ezeknek legfontosabbika a föderalizmus volt.

Föderalizmus alatt Franciaország tartományokra való szétdarabolását értették. S azzal vádolták a Girondeot, hogy ez a terve. A vád, mint utólag bebizonyult, nem volt igaz, legalább is nem ebben a formájában. A Gironde sohasem akarta szétdarabolni Franciaországot, ellenben Páris uralmát igenis mindenáron meg akarta buktatni. Gyűlölte Párist, mely terrorizálta őket, és a Gironde állandóan azzal a tervvel foglalkozott, hogy a konventet egy erőszakos államcsínnel átviszi Marseilleba, Bordeauxba vagy Lyonba, hol az ő párthíveik és választóik éltek.

A terv csak terv maradt, soha még a végrehajtását sem kísérelték meg. De a tervet ismerte a hegypárt, a párisi községtanács és halálos bűneik közé írta.

Amellett végzetes csapás volt rájuk nézve, hogy Dumouriez tábornok a király halála után nemsokára átszökött az osztrákokhoz. Dumouriez az ő emberük volt, tudták, hogy a végső esetben még arra is számíthatnak, hogy fegyveres erővel megvédi őket Páris ellen. Dumouriez elhagyta a francia hadsereget és árulása a Gironde számlájára lett írva.

Robespierre is ellenük fordult, bár halálukat ez időben még nem akarta. Fázott a gondolattól, hogy hajdani barátait, a köztársaság legerényesebb és legtehetségesebb embereit az utca és a községtanács vérszomjának átengedje. Azt hitte, valahogy el lehet intézni a dolgot másképen is. Meg akarta buktatni és ártalmatlanná tenni a Girondeot, - de ha lehet, életüket megmenteni. Ez volt Maximilien Robespierre terve s - nem egészen rajta múlt, ha a terv nem sikerült.

A Gironde ugyanis azzal a politikai rövidlátással, mely legtöbb tettét jellemezte, erősen támadni kezdte Marat-t és Dantont.

Sikerül nekik kivinni Marat vád alá helyezését. (Nyíltan bebizonyosodott, hogy Marat tömeges gyilkosságra buzdította a párisi népet.) A hegypárt azonban nem ejtette el Marat-t, megmozdult a községtanács és az utca is kedvelt embere védelmére s a konvent - bár a Gironde volt a többségben - a következő ülésén bizalmat szavazott Maratnak.

A Gironde e szégyenteljes bukás után minden államférfiúi belátás nélkül üldözi Dantont, - a Gironde egyetlen jóakaróját, - amennyiben Brissot, Louvet, Barbaroux, Isnard, Buzot minden nap egyre hevesebben támadják Dantont a konventben. Danton - nála szokatlan türelemmel - hallgatott, úgy tett, mintha nem is hallaná a támadást. Nagylelkű volt, vagy óvatos?! Mindenesetre visszautasította a harcot, melyet a girondisták rövidlátása rá akart erőszakolni. Danton napról-napra nagyobb államférfiúnak mutatta magát, Keserűen panaszkodott, hogy Roland és barátai távol tartják magukat tőle és minden közeledését visszautasítják. „Barbaroux, - mondta egyszer a fiatal girondista követnek - te sokkal jobban gyűlölsz engem, mint ahogy hazádat szereted.”

Aznap történt, - már közeledtek a viharos májusi napok - hogy Danton kissé korábban ment a konventbe, fel s alá sétált a teremben és egyszer csak szembe találta magát Vergniaud-dal. A két képviselő már hónapok óta nem beszélt egymással, most Vergniaud hirtelen elhatározással Danton felé nyújtotta nemes és tiszta kezét. Danton meghatottan szorongatta azt és azt hitték, kész a béke. De alig egy óra múlva felállt Barbaroux és egy heves beszédben nekiment Dantonnak, mert belgiumi kiküldetését állítólag vagyonszerzésre használta volna fel. Danton válasza még mindig kíméletes volt: „Nem felelek azoknak, - mondta elfordítva fejét Barbaroux-tól - kiknek a gyűlölet teljesen elvette az eszét. Azokhoz fordulok, - és itt Vergniaudra nézett - kiknek eszük, szívük és hazafias belátásuk van.”

Pétion még egy utolsó kísérletet tesz és felkeresi Dantont, hogy valami kibékülést teremtsen. Danton csak annyit felel:

- Kinek a nevében jöttél te énhozzám. Tud-e küldetésedről Vergniaud?

- Nem tud, - felelt őszintén Pétion - de ha akarod, én kibékítlek benneteket.

Danton elgondolkozott.

- Igen, - mondta aztán pár pillanat múlva - igen, tudom... Vergniaud a minapában kezet adott nekem és azt hittem, minden rendben van köztünk. De Barbaroux és Isnard kiabálni kezdett. Rolandné hosszú leveleket firkált neki és Vergniaud megint csak visszavonult. Rettenetes az ő határozatlansága, ha kényszerítik, kiad engem Robespierrenek, mint ahogy kiadta XVI. Lajost Maratnak.

- Azt mondják, - mondta lassan, habozva Pétion - hogy nem voltál lelkiismeretes sem a kormányformára való szavazásnál, sem a törvények alkalmazásában?

- Kormányforma? Törvény? - és Danton megvetően mosolygott. - Én csak egy kormányt ismerek: a körülmények parancsolta kormányt és egyetlenegy törvényt: a szükségesség törvényét! Tudod te, hogy én sokat gondolkoztam azon, hogy mit tettem volna, ha én vagyok XVI. Lajos helyén? Kijátszottam volna minden pártot és én magam állok a forradalom élére! Menj, Pétion, a te girondista barátaid sohasem fognak engem megérteni.

Nem értették meg, sőt a másnapi ülésen egyik képviselőjük azzal meri megvádolni Dantont, hogy Dumouriez árulásában is része volt. Ez csakugyan vakmerő igazságtalanság volt és ezt a Gironde mindenképp jobban tudta. Igaz, hogy a Gironde nagyon el volt keseredve, de most mégis olyat tett, amit nem lett volna szabad: tudva rágalmozott. Danton sötéten végignézett a girondisták táborán és a hegypárthoz fordult: „Igazatok volt, barátaim, - mondta a jakobinusoknak - ezekkel az emberekkel nem szabad együtt dolgoznunk és nem lehet együtt élnünk. Ők, vagy mi. A sors döntsön most már közöttünk.”

És most jön az élet-halálharc! A forradalom legizgalmasabb, legszomorúbb fejezete. Május 31-én kezdődik a harc és június 2-án a Gironde megbukik. Mikor először veszi körül a nép a konventet és követeli 22 girondista képviselő kiadatását. Danton egy közvetítő indítvánnyal lép fel. Mondjon le a 22 girondista képviselő mandátumáról s ezen az áron meneküljenek. A girondisták visszautasítják az indítványt. Eddig megalkuvók, opportúnusok voltak, a halállal szemben hőökké váltak.

Pedig Robespierre is élénken támogatta Danton indítványát. Látszik rajta, hogy szeretné ezeket az embereket megmenteni a haláltól. Amilyen könyörtelen volt később velük szemben, annyira szerette volna, ha most békében eltűnnek útjából.

Danton valóságos színjátékot rendeztetett megmentésük érdekében. Egypár szót szólott egyik jóbarátjának, ki kiment a teremből és pár perc múlva dült arccal rohant vissza. Ruhája össze volt tépve és azt állította, hogy a nép őt bántalmazta. „Fegyvert szegeztek mellemnek, - ki-

áltott Danton barátja, a jakobinus képviselő - fegyverrel fenyegettek, a konvent kartácsok alatt van s mi ezt nem tűrhetjük! Mi megesküdtünk, hogy szabadon élünk, vagy halunk meg. Eljött a pillanat és tudnunk kell meghalni - de szabadon halni meg.” A konvent lelkesen éljenzett. A képviselőt senki sem bántotta, maga tépte össze ruháját. Danton jól tudja ezt, azonban feláll s kijelenti, hogy a konvent nem engedi magát leigáztatni. Most kellett volna Vergniaudnak felállani, de ő - mint az elhatározó percekben rendszeren - hallgatott.

A Gironde és a konvent egy része elindul, hogy átmegy a zajgó tömegen és megmutatja, hogy igenis szabad ura az elhatározásának. „Ne menjetez - kiáltoznak a girondisták után. Hiszen a nép darabokra tép benneteket!...”

Vergniaud, kiben a lelki bátorság éppen olyan nagy volt, mint a habozás és a lustaság, nyugodtan felemelkedik és indul, a Gironde követi. Danton egy pillanatig némán, megkövülve nézi, aztán felugrik és próbálja visszatartani, de Vergniaud csak a fejét rázza és tovább megy.

- „Jól van, - mondja Danton - örült vagy, de azért melletted maradok.” És csakugyan elindul Vergniaud oldalán.

Robespierre Saint-Justhoz fordul és halkán mond neki valamit. Saint-Juste tagadólag rázza fejét, de Robespierre nem hallgat reá és Vergniaud másik oldalára áll. Saint-Juste szemmel láthatólag dühös, de aztán némán, engedelmesen követi mesterét. Így indul a menet. A nép Robespierret és Dantont látva, nem bántja a girondistákat.

Mindez hiábavaló már. A nép egyre ott áll a konvent előtt, a felfegyverkezett szekciók ágyúkat szegeznek reá s követelik a 22 girondista kiadatását. Június elsejének éjszakáján elkövetkezik Rolandék végzete is. Hiszen mindenki tudja, hogy Rolandné volt lelke, büszkesége a girondisták szerencsétlen pártjának. Éjszaka a községtanács rendeletére betörnek Rolandékhoz, hogy Rolandot letartóztassák. Roland kijelenti, hogy ő csak az erőszaknak enged. A hivatalnok habozik, végre így szól: „a köztársaság nem adott nekem parancsot arra, hogy önnel szemben erőszakot használjak, visszamegyek az utasításért”. Katonáit otthagya Roland őrizetére, de valószínűleg azzal az utasítással, hogy nem szükséges a foglyot nagyon szemmel tartani, mert mire visszajött, Roland elmenekült. Ez a hivatalnok különben életével lakolt elnézéséért.

Roland még azon éjjel kimenekült Párisból, Rolandnének ez volt az utolsó szabad éjszakája.

Ennek az éjszakának történetét is leírja memoirjában Rolandné. Kevés megatöbb, őszintébb és igazabb könyvet ismerünk, mint e büszke asszony intim vallomásait. Leírja, hogy férje hiába unszolta, nem akart vele menni. „Kettőnket biztosan felismernének, míg te egyedül megmenekülhetsz.” Rolandné férje távozása után azonnal kocsiba ült és a konventbe hajtatott. Sűrű fátyol fedte az arcát, mert félt, hogy a nép felismeri és összetépi. Nagynehezen bejutott a várakozók termébe és kihivatta Barbaroux. Barbaroux felvezette az asszonyt a karzatra és Rolandné ott hallgatta, mint szidják férjét, barátait s követelik a girondista képviselők fejét. Azt mondta Barbarouxnak, hogy lemegy a konvent elé és kérni fogja, hogy hallgassák meg. Rolandné bizott ékesszólásában és azt hitte, hogy ha a konvent elé lép, ő még megmenthet mindent. Barbaroux kétségbeesetten próbálta lebeszélni tervéről és mikor látta, hogy nem bír az asszonnal, Vergniaudt vitte fel hozzá a karzatra. Rolandné Vergniaudnak is előadta kérését, de Vergniaud csak a fejét rázta. Aztán két keze közé fogta Rolandné kezét, sokáig nézte az asszonyt, míg a szeme megtelt könnyel. Vergniaud hangját elfojtotta a zokogás, de Rolandné nem sírt. Erősen, bátran nézett Vergniaud szemébe és most már követelte, hogy azonnal vezesse le őt a konvent termébe, mert fel akarja világosítani a képviselőket tévedésükről és meg fogja akadályozni őket abban, hogy igazságtalanságot kövessenek el. Vergniaud halk, de szilárd hangon mondta: „Hiába minden, gyalázatos sértéseknek és bántalmaknak tenném ki önt, asszonyom. Én mindent elviselek, de ezt nem bírom ki.” Az asszony

keze még mindig a férfiéban volt, Vergniaud lehajolt, megcsókolta Rolandné kezét. Ez volt az utolsó búcsújuk, többet soha - soha az életben nem látták egymást.

Rolandnét azon hajnalban elfogták s előbb az Abbay-börtönbe, majd hetekkel később a Conciergerie nevű fogházba szállították. A Conciergerieben ugyanazt a cellát kapta, melyből csak pár napja vittek ki egy boldogtalan halálra gyötrött asszonyt. Ezt az asszonyt Habsburg-Lotharingiai Marie Antoinettenek hívták valaha s a legszebb nő volt mindazok között, kik egykor Szent Lajos trónján a király oldala mellett ültek. Ószhajú, megtört, félig halott öreg asszonyként hurcolták a vérpadra, pedig mindössze is csak 36 éves volt, mikor a bárd lecsapott fejére.

És Rolandné elfogatása után őrizet alá vették Vergniaudt, huszonegy társával együtt. Pár napig lakásukon őrizték őket, később ők is a börtönbe kerültek.

Néhányan a girondisták közül, mint Barbaroux, Pétion, Louvet Lanjuniais és még többen, összesen tizenegy képviselő, el tudtak szökni Párisból. A Gironde többi része, körülbelül hetvenöt ember, bent maradt a konventben, ezeket is börtönbe akarták küldeni, de Robespierre olyan hevesen védelmükre kelt, hogy még Marat is hallgatott.

Mi volt Robespierre eljárásának oka? A könyörület? Ezt az érzést Robespierre nem ismerte. Elégnek találta már a csapást, melyet a boldogtalanokra mért és úgy gondolta, hogy a Gironde megmaradt töredéke, megfosztván vezérétől, legkitünőbb tagjaitól, semmiképen se lehet veszedelmes politikai ellenfél, sőt még egyensúlyozónak is jó lesz a hegypárt túlkapásaival szemben.

A konvent, megfosztva színétől, virágától, díszétől, szónokaitól, dermedten ült helyén. Danton visszavonulva falusi villájába, mogorván hallgatott és Franciaország legtehetségesebb, legbecsületesebb emberei, a köztársaság megalapítói a Conciergerieben végzetüket várták.

Senki sem örült ennek. Csak Marat diadalmaskodott s a felizgatott nép kiáltott a huszonkét képviselő feje után. Marat mindennap sürgette az ítélethozatalt, melyet Robespierre, úgy látszik, szándékosan húzott-halasztott. Ám Marat lapjában, *A nép barátja*-ban nem engedte a nép elkeseredésének tüzet kialudni. Mindennap új, keserű, vádoló cikkek jöttek a huszonkét gaz árulóról, Marat nem akarta kiengedni kezéből áldozatait.

S közben, míg a tömeges gyilkolásra készült, már a Végzet felette suhogtatta komor, fekete szárnyait és Normandia Caen nevű kis városából elindult egy fiatal, szép, szőke leány, rózsaszín batisztruhában, fehér fátýollal fején, hogy bosszút álljon az elkínzott, a meggyalázott emberiségért.

E fiatal leányt Corday Saroltának hívták.

XVI.

A történelem, az irodalom, a színpad mind-mind sokat foglalkozott a szép normandiai leány históriájával. Valljuk meg, hogy története és jelleme eléggé érdekes arra, hogy izgassa a költők és színműírók fantáziáját.

Normandia egyik kis városában él egy fiatal, szép, szőke leány. Akik személyesen, közelebbről ismerték, azok gyöngédnek, jónak, kedvesnek mondták, még a Rolandné határozott energiája és fékezhetetlen ambíciója sem élt benne. Nemes családból származott (a nagy író, Corneille dédunokája volt). Marat-t csak híreből, tetteiből ismerte. Neki, vagy környezetének nem vétett ez az ember semmit. Caenben nem igen vert hullámot a párisi forradalom vihara. A csendes normandiai város élte tovább a maga kicsinyes, gondokkal és örömmel telített szürke életét.

De egyszerre megjelennek a menekült girondista képviselők, Barbaroux, Pétion, Lanjuinais, izzó beszédet tartanak. Charlotte Corday minden ülésen ott van és végighallgatja a karzatról a girondistákat. Talán itt szívta szelíd lelkébe a gyilkos mérget. Ki tudhat bizonyosat? Ő maga kihallgatásakor csak annyit mondott: „Tettem elkövetéséhez nem voltak társaim. Magamban, magamtól cselekedtem azt meg, amit tennem kellett.”

Mégis megvádolták, hogy szerelmi viszonya volt Barbaroux-val és az vette rá a gyilkosságra. E rágalomról kisült, hogy valótlan volt. A leány alig beszélt néhányszor Barbaroux-val és a fiatal marseillei követ, bárhogy gyűlölte is Marat-t, sohasem uszított volna reá orgyilkosokat. A Gironde politikája gyáva, habozó volt, de becstelenné nem vált soha. Egészen bizonyos, hogy Barbarouxnak sejtelve sem volt a leány tervéről, s ha tudja, mint becsületes ember, bizonyára le is beszél róla, hiszen ha már Marat életével, halálával nem is gondolt sokat, mint okos, a viszonyokat jól ismerő ember igenis tudhatta, hogy a fiatal leány a biztos halálba rohan, mikor Páris felé indul.

A szerelmi legenda is szétfoszlott a hiteles történelem vizsgálódása alatt. Ha Charlottenak talán meg is dobogtatta szívét Franciaország egyik legszebb, legdelibb fiatalembere, Barbaroux semmit sem törődött a leánnyal. Ő örülten, kétségbeesetten, egész lelkével, szívével szerelmes volt Rolandnéba s más asszony nem is élt a számára, mint az, ki e pillanatban már a Conciergerie-börtön foglya volt.

1793 július 12-én érkezett Charlotte Corday Párisba és július 13-án már Marat nem élt. Egyetlenegy biztos tördőfessel szíven szúrta a népvezért. Marat-t nagyon őrizték, nehezebb volt hozzá bejutni, mint régen a királyi palotába. Charlotte az ajtó elé állt és az őt elutasító szolgának azt mondta, hogy neki pénzbeli segítségre és tanácsra van szüksége, erre Marat parancsoló hangon kiszólt, hogy azonnal eressenek be hozzá mindenkit, kinek segélyre vagy tanácsra van szüksége.

Mert ez az ember az emberiséget két részre osztotta. Az egyik az, mely eddig az élet napfényes oldalán járt, ezeket - mint ő mondta - üldözni kell válogatás és kímélet nélkül, mint a kártékony fenevadakat. A másik rész a nyomorultak, a kitagadottak, a homályban tengődők serege, ezeket szeretni, pártfogolni, ezekért önmagunkat feláldozni a legszentebb, - az egyetlen kötelességünk.

Így gondolkozott Jean Paul Marat, ki elvérzett Charlotte Corday tőre alatt. Egy fiatal leány szúrta szíven, akit az ő parancsára bocsátottak be hozzá, mert azt hallotta, hogy a leánynak segélyre és tanácsra van szüksége.

Marat-t nagy pompával, mint a nemzet halottját kísérték el végső útjára: a Pantheonba. Corday Sarolta bátran hajtotta le szép, szőke fejét a vérpadra. Kihallgatásánál azt mondta, hogy csak két dolgot sajnál, az egyik az, hogy megcsalta és félrevezette Marat-t, mikor azt mondta, hogy pénzre és tanácsra van szüksége és fáj neki, hogy visszaélt egy ember könyörületességével és jóhiszeműségével, a másik az, hogy szívből szánja-bánja, hogy Marat feleségének olyan nagy fájdalmat okozott. „Nagyon meglepett és nagyon fájdalmasan érintett, - mondotta - hogy az asszony olyan keservesen sír és zokog. Sohasem gondoltam arra, hogy egy Marat-t szeretni is lehessen, hogy a kés, mit szívébe szúrtam, egy ártatlan asszony lelkét is megsebzí.”

Corday Charlotte feje legördült s a hóhér a szép, szőke fejét felmutatta a népnek, aztán arculütötte és úgy dobta be a fűrészporos kosárba. A guillotinet körülálló nép felhőrdült erre az ostoba és gyalázatos kegyetlenségre és a forradalmi törvényszék szigorúan megbüntette a hóhért tetteért.

Marat hát nem kapta meg áldozatait. Nem érte meg az „osztrák asszony” halálát és halott volt, mikor a girondisták pöre sorra került.

Danton, a Gironde elfogatása és szétkergetése után, teljesen visszavonult falusi villájába, nem járt be a konventbe. Mogorva volt és hallgatag. Órákszámba mozdulatlanul feküdt pamlagán, vagy kint ült kertjében, mereven maga elé bámulva. Ha meglátogatták, ingerült, bosszús és kedvetlen volt, - azt mondta: el akarja magát a világgal feledtetni.

De sokkal súlyosabb, sokkal nagyobb volt egyénisége, semhogy ezt meg tudja tenni. Barátai imádták, s ha ő mogorván nézett is rájuk, azért mindennap felkeresték. Robespierre Danton visszavonulásában keserű vádat és haragos gyászt érzett. És volt is benne sok igaza. A harag napról-napra nagyobb lett Danton szívében. Már megbocsátotta a girondistáknak minden politikai következetlenségüket, megbocsátotta, hogy vele visszautasítóan és sértően bántak, csak azt tudta, hogy Franciaország legtehetségesebb és legbecsületesebb emberei börtönben vannak és halálukat várják.

És halálát várja az asszony, ki a pártnak vezérlő szelleme volt, ki sokkal drágább volt Danton szívének, mint ahogy azt valaha a néptribun magának bevallotta...

Rolandné egy nap eltűnt börtönéből és a beavatottak azt mondták, hogy a szöktetésben Danton keze is benne volt.

Sőt, mint hiteles írásokból látjuk, maga Robespierre is szívesen látta volna, ha az asszony - kinek házában valaha annyi kedves baráti estét töltött - megmenekül végzetétől. Rolandné azonban késlekedett és nem szökött ki a sorompókon. Párisban rejtőzködött, míg felismerték s a községtanács rendeletére újra letartóztatták.

Október hónapjában kezdődött a letartóztatott girondisták pöre. Danton megint megjelent a konventben, hogy hangulatot keltsen mellettük. Talán sikerül is neki, hiszen Robespierre nem mutatkozott túlságosan merevnek. Mintha megelégette volna már szerencsétlen ellenfelei megaláztatását és gyötrelmét. De Saint-Juste, Barrère (ki előbb a Gironde pártján volt), Hébert, a községtanács mind engesztelhetetleneknek mutatkoztak. S a nép az ő befolyásuk alatt egyre hevesebben követelte a 22 képviselő fejét. A népszerűség forgott kockán. S a népszerűség az a bálvány, mely előtt a legtöbb politikus térdet-fejet hajt. Hogy a népszerűséget el ne veszítse, Vergniaud odadobta XVI. Lajos fejét, most az ő és társai élete forog kockán. És mit remélnék?!... Vajjon Maximilien Robespierre szembeszáll-e értük a néppel?!...

Bizonyára nem. S hozzá még a Gironde elmenekült képviselői fellázítják a vidéket Páris ellen. A párisi nép felhördül fájdalomában. Micsoda?!... Hát nem elég, hogy a poroszok, az angolok, az osztrákok pusztítanak bennünket?!... Hogy a Vendéekben a parasztok karóba húzzák katonáinkat, de ez az aljas, becstelen Gironde egész Franciaországot ellenünk uszítja!... Pusztuljanak a nyomorultak!...

1793 október hónapjában kezdődik a girondisták pörének tárgyalása. Vergniaud elszántan, bátran, fenséges szónoklatokban védi a saját és társai ügyét. Az esküdtek meg vannak hatva, Vergniaud beszéde után könnyeznek. A vádlottak fellélekzenek és barátaik reménykednek.

Danton felkeresi jóbarátját, Garat-t, az igazságügyminisztert és megkéri, menjen el Robespierre-hez a Vergniaud és a girondisták életéért közbenjárni. Garat könnyes szemmel esdekel a kegyelemért. Robespierre sötét arccal hallgat, majd keményen rászól: „Hallgass és menj utadra! Azt hiszed, könnyeidre volt szükségem, hogy lássam az igazságot. Ha meg bírnám őket menteni, már régen megtettem volna. A forradalomban vannak időszakok, mikor bűn élni. Nem lehetetlen, hogy holnap az én fejemet kérik. Gyere el és nézd meg, hogy megtagadom-e, hogy sajnálom-e?”

S a forradalmi törvényszék parancsot kap, hogy gyorsan fejezze be a tárgyalást. 1793 október 31-én vitték ki a Gironde vezéreit a vérpadra. A párisi nép táncolt és gúnydalokat énekelt kordéjuk körül, míg a köztársaság első alapítóit a halálba vitték.

És négy nappal később indult el utolsó útjára Manon Philipon, a párisi vésőmester csodaszép, lángeszű leánya. Lánglelke, bátorsága, tudása, zsenialitása egy egész kornak vezérévé, egy pártnak éltető lelkévé tette. Memoirjai, melyeket börtönében írt, örök dokumentumok a legbüszkébb, legerősebb emberi lélekről. A biztosan eljövendő halált várva, nem vont vissza, nem sajnált életéből semmit. Végso órájában is azt mondta, hogy az ügy, minek elárulásával vádolják, - az emberi szabadság ügye - a legszentebb, legmagasabb, legigazabb eszmény és halandó földi embert szebb sors nem érhet, mint ha vérét onthatja érte.

Elítéltetése után két levelet írt, - egyiket férjének, a másikat, mikor megírta, összetépte. Azt mondják, a másik levele Barbarouxnak szólt. Ki tudja? Rolandné még utolsó órájában is gondolt asszonyi jóhírnevére, visszaemlékezvén a sok alávaló rágalomra, mellyel ellenei bemocskolták, - eltépte a levelet és búcsú nélkül ment el a férfiútól, ki férje után a legjobb barátja volt.

Akik vele voltak a börtönben, monarchisták, girondisták, jakobinusok mind-mind úgy írtak és beszéltek róla, mint a legjobb, legbátrabb, leggyöngédebb teremtséről, ki sohasem törődött magával, csak másokat vigasztalt, bátorított, erősített. Sokan kiszabadultak később a börtönből, ezek mondták, hogy ez az asszony lelkének fényével bevilágosította a halál rideg, komor előpitvarát: a Conciergerie-börtönt.

De csak idegenek előtt volt ilyen erős, mikor látták. Szomszédai beszéltek, hogy éjszakánként csendesen sír cellájában. Cellájában, melyben nemrég Habsburg-Lotharingiai Marie Antoinette lakott, melynek kemény szalmazsákján ült a Lajos király felesége és nézett szembe a sötétben végzetével, ott ült most Manon Philipon és látta maga felé közeledni a kikerülhetetlen sötét halált.

Férje sohasem kapta meg utolsó levelét. Roland Rouenben élt, mikor felesége kivégeztetését meghallotta. Bátorságban és biztonságban élhetett volna, de amint a hír megjött, szívenlőtte magát. Barbaroux menekülés közben tudta meg, hogy az asszony, kit oly reménytelenül imádott, nincs többé. Golyót röpített agyába és véres, összemarcangolt hústömeg lett az a gyönyörű férfifej, melyről Franciaország legszebb asszonyai és leányai annyit ábrándoztak.

XVII.

A Gironda vezéreinek kivégeztetése után azonnal megkezdődik a legvéresebb rémuralom. A forradalmi törvényszék egymásután szállítja az embercsoportokat a vérpadra. Lyonban, Nantesban, Avignonban a konventbiztosok olyan becstelen, alávaló tömeges gyilkolásokat rendeznek, hogy Robespierre visszarendeli és keményen megfeddi őket, megfenyegetvén őket a nyaktilóval. Saint-Juste, ki sohasem ismerte a könyörületet, egy nagy beszédben kitör a felesleges és alávaló, a középkor legsötétebb napjait megszegyenyítő vérengzések ellen, kijelentvén, hogy „a konventbiztosok, kik ezt elkövették, csak beteges, vagy örült lelkű emberek lehettek”. Az egész konvent pártkülönbség nélkül felhördült az utálattól, mikor az avignoni jelentést felolvassák s az elnök nem tudja tovább hallgatni a borzalmakat, ájultan esik le székéről. Nagynehezen tudják eszméltre téríteni.

S a vérfürdő azért folyik tovább. Egyes elvetemedett, gonosz, becstelen, gaz emberek visszahivatnak, a többi tovább garázdálkodik. Robespierre azt mondja, hogy ha kinyitottuk a társadalom ereit, hagyni kell, hogy minden rossz vér kipusztuljon a testből. Aztán majd jön a szeretet, a testvériség, az általános boldogság és jólét országa. Robespierre a legszebb erényekről szónokol a klubban és Franciaország legjobbjainak vére ezalatt a vérpadon ömlik szakadatlanul.

Mert meghalnak az arisztokraták mellett a nagy tudósok, mint Bailly, a felvilágosodott bölcsek, mint Condorcet és Malesherbes, a költők, mint André Chénier, a jótékony emberbarátok, mint Fénelon nagy költő utódja, egész Párisban ismert jótékony ember, ki a Párisba vetődött kis savoyard fiúknak épített menházat és ott tanította őket. Robespierre, Saint-Juste, Lebas, Couthon mind meg voltak győződve, hogy az ő világuk az általános egyenlőség, jóság, felvilágosodottság világa: majdan valósulni fog. Franciaország szerencsétlenségére azonban el voltak határozva arra, hogy semmit sem sajnálnak azért, hogy rendszerük diadalmaskodjék. És, ha elvük egy egész élő nemzedék feláldozását követeli tőlük, hát odaadják azt is, - Robespierre sajnálkozva, Saint-Juste megindulás és részvét nélkül, - de odaadják.

Taine, a nagy történetíró, azonban helyesen mondja, hogy a rémuralom nem volt elhatározott szabad terve néhány embernek. Lassanként, a körülményekből, az egymással szembehelyezett emberek és dolgok feszültségéből született. A helyzet olyan elviselhetetlen lett, hogy becsületes jóhiszeműséggel gondolhatták: itt már nincs menekvés, csak a pallos. A rémuralom magából a helyzetből született s úgy halt meg, mint ahogy létrejött, mikor a dolgok általános és szörnyű feszültsége megszűnt. Meghalt anélkül, hogy fogalma lett volna végéről, mint ahogy nem volt fogalma születéséről sem.

És Danton?!... Danton megint otthon ül falusi lakában. Undorodik az élettől és szeretné magát elvonatkoztatni az eseményektől.

De sokkal nagyobb alak ő, semhogy ezt tehetné. Mindenkinek feltűnik, hol van a hegypárt legkitünőbb szónoka? Aki megmozdította valaha a népet. Danton elvégezte volna hivatását?!...

- Elég zajt csináltam eddig, - mondja barátainak, kik kijönnek unszolni, hogy vegyen részt a konvent munkájában - elég zajt csináltam eddig, most már csendben szeretnék élni.

Csakhogy Danton már nem ura sorsának többé.

Robespierre élénk figyelemmel vizsgálta, hogy mit csinál ott magányában? Minden mondását kéme, besúgók jegyzik fel: - Danton elégedetlen.

De hát miért?! Hát nem látja a konvent emberfeletti munkáját. A forradalmi törvényszék, igaz, százával küldi az elítélteket a vérpadra, de a konvent Dumouriez árulása után is megvédi a határokat. A köztársaság katonái diadalmaskodnak és győzelmesen verik vissza a feudális

Európa támadását. A nép lelkéből új hadvezérek fakadnak, tegnap még kis káplárok, ma már tisztek és később Bonaparte vezetése alatt egész Európa megismeri a Hoche, Masséna, Bernadotte, Lefèbre, Jourdan és a többi hadvezér nevét. Parasztfiúk, kis káplárok voltak ezek s később diadalmas hadvezérek, marsallok s a köztársaság trikolorja avatta fel őket hőökké.

S a konvent egyre hozza a legfenségesebb, magasztosabb, humánusabb törvényeket. Párisban és a vidéken pedig működik a guillotine szakadatlanul, fáradhatatlanul. Akaratlanul is megáll az ember. Miért van olyan szörnyű ellentét a konvent társadalmi törvényei és politikai rendszabályai között?! Irgalmas elvei - becstelen hóhérai, folyton hangoztatott humanizmusa - és a párolgó vér között?... Mert a konvent kiadott törvényei dogmáiból származtak, politikai tettei pedig elkeseredett haragjából. Az egyik elveit, a másik szenvedélyeit képviselte.

Danton azonban némán, sötéten nézi, mi történik Franciaországban? Robespierre gyanuja egyre erősödik. Barátai becsalják Dantont Párisba, de a hajdani néptribunnak csak keserű, vádoló, kemény szavai vannak. Sokat tárgyal Camille Desmoulins-nel s másnap Camille lapjában egy gyönyörű cikk jelenik meg, melyben kegyelmet kér a bebörtönzött gyanúsak számára. Robespierre gyanakodva, sötét arccal olvassa végig Camille cikkét. Nem mintha öröme telnék a vérfürdőben, de itt vannak a községtanács túlzói, ezekkel még végezni akar és nagyon félti hatalmát a Dantonistáktól. Danton hallgat, az igaz, de a hegypárt mögötte van és mindenki tudja, hogy Camillenek sohasem volt önálló véleménye, mindig azt írta, amit Danton parancsolt neki. Camille csak Danton íróta.

S a kegyelmet kérő, sürgető, majd követelő cikkek egyre hevesebbek, - Robespierre egyre sötétebb arccal jár-kelel és Saint-Juste sürgeti, hogy le kell számolnia Dantonnal - végképen. Robespierre habozik... Mert nem igaz, hogy szomjúhozta Danton vérének. Sőt a valóság az, hogy csak nagy lelki tusák után tudta magát elhatározni elfogatására, Saint-Juste nagyon gyakran szemrehányást tett neki azért, mit ő gyengeségnek nevezett. De Robespierre még ekkor ellenállt. Igenis, hiteles írások bizonyítják, hogy semmiképpen sem akarta Dantont a halálnak átadni.

Igaz, hogy nem bízott Danton karakterében soha, de alapjában véve nem gyűlölte és ismerte lángelméjének értékét. Robespierre nem kívánta Danton erőszakos halálát, hiszen gyakran észrevették, hogy mikor a szószékre felmegy és beszél, elfordítja fejét Vergniaud üres székétől.

Dantonnak megmondták, hogy Robespierre azzal vádolja, hogy a forradalmat vagyonszerzésre használta fel, míg ő - Robespierre - teljesen szegény maradt.

- Rendben van, - felelt Danton a hírvivőjének - de tudod mit bizonyít ez? Csak azt, hogy én szeretem az aranyat, Robespierre pedig szereti a vért. Robespierre irtózik a pénztől, mert ez bemocskolja a kezet, nos én pedig fázom a sok vértől, mellyel ő az erény és jó erkölcs nevében öntözi Franciaország földjét.

A hegypárt már látta, hogy eljött a leszámolás: választania kell Danton és Robespierre között. Szívük Danton pártján volt, meggyőződésük Robespierrehez vonzotta őket. Sajnálták, hogy Danton karakteréből hiányzik a megbízhatóság, Robespierreből pedig a lángész. A hegypárt férfiai nyíltan bevallották, hogy ha Danton szívük szerint való ember, viszont Robespierre az a vezér, kire most szükségük van. A hegypártiak még nem határoztak magukban a két ember között. De eljött a pillanat, mikor igenis választaniok kellett, s ők Dantont keservesen megsiratva, Robespierret követték. Azonban eleinte remélték, hogy megtarthatják mind a kettőt. És minden erejükkel azon munkálkodtak, hogy a két ellenfélt kibékítsék.

Ezeknek a békéltető közbenjárásoknak sikerült egy közös vacsorára összehozni Robespierret és Dantont. A vacsorát mindkettőjük igaz, jóbarátja, Paris képviselő rendezte. A vacsorát egyik szemtanu memoirja után írjuk itt le. Eleinte jól ment minden. Minden vendégnek ki volt

osztva a szerepe, hogy miről szabad beszélni s óvakodtak olyan szót kiejteni, mely haragot vagy gyűlölködést von maga után. Danton nyílt volt és közlékeny, Robespierre szokása ellenére derült. A vacsora végén azonban Dantonon erőt vett kötekedő kedve. Mindig megvetette Robespierre elméleteit, most csúfolódní kezdett velük. Robespierre elsápadt és egy kellemetlen, azután keserű, végre fenyegető párbeszéd tört ki a két ember között:

- Jó, - mondta Danton - én is tudom, hogy a kettőnk kezében van a háború vagy a béke, mit a köztársaságnak adhatunk. Én a béke mellett vagyok. De a fejemet nem adom oda gyalázatos zsarnokoknak.

- Kiket nevezel te zsarnokoknak? - kérdezte Robespierre. - A köztársaság alatt nincs más zsarnokság, egyedül a hazáé.

- A haza? - kiáltott Danton. - A haza talán a diktátorok gyűlésében van?!... Az úgynevezett közbiztossági bizottmányban?!... Ezeknek a gazembereknek egy része a véremre szomjazik, a másik része meg olyan gyáva, - itt megvetőleg nézett végig Robespierren - hogy bár olcsó részvétet érez irántam, nem meri majd tőlük megtagadni a fejemet.

Robespierre, kinek Danton ellenségei már régen megmondták, hogy őt Danton gyávának tartja, elzöldült a méregtől, de erőt vett magán és így folytatta:

- Csalódszol, Danton. A közbiztossági bizottmány nem szomjazik a te véredre, csakis és egyedül az igazságra. De hát mondd meg nekem őszintén, jó polgárnak tartod te azt, ki a harc közepén le akarja rakni a fegyvert! Ki kegyelemért, türelemért, szelídségért kiabál most, mikor én elfogadom a haza biztonságáért, a vér kiöntésének minden borzalmát és minden felelősségét.

- Célzás ez? - kérdezte Danton.

- Nem célzás, hanem vád - felelt hidegen Robespierre.

- A te barátaid, Robespierre, az én halálomat akarják.

- A te barátaid, Danton, a köztársaság halálát és pusztulását készítik elő.

Ekkor a vendégek közbeléptek és könyörögve kérték a két férfit, hogy csillapodjanak.

Robespierre hamarabb erőt vett magán, majdnem barátságos hangon kezdett beszélni.

- Értsél meg, Danton, senki sem kívánja a te halálodat. Sőt én azt szeretném, hogy a kormányt veled, a hegypárt leghatalmasabb tagjával megerősítem. Itt lennék én, ha a fejedet akarnám?!... Leülnék veled egy asztalhoz enni, inni?!... Nyújtanék-e kezet annak, kinek legyilkolásán gondolkodom?!... Danton, te tudod, hogy én becsületes ember vagyok!... Danton, én arra kérlek, én könyörgök neked, vigyázzál!... Rágalmakat szórnak közénk s te hallgatsz a rágalmazókra. Ha az ember barátait ellenségeinek tekinti s akként bánik velük, lassanként csakugyan ellenséggé is teszi ám őket... Danton, add ide a kezedet és értsük meg egymást!... Mi rendkívüli körülmények között élünk s rettenetes eszközökkel kell dolgoznunk; míg az erény, a szabadság, a jó erkölcs uralma meg nem szilárdul, a nyaktilónak dolgozni kell. Ne álljál utunkba és ne követelj folyton kegyelmet. Ugyebár, belátod, hogy szigorúaknak kell lennünk?

- Igen, belátom, - felelt Danton - de ne legyetek kérlelhetetlenek. A nép haragja egy dühös kitörés, a ti vérengzéstek már egy rendszer. A forradalmi törvényszék, melyet én állítottam fel, csak önvédelem volt az ellenforradalom ellen, ti már mézárszéket csináltatok belőle, hol válogatás nélkül öltök és gyilkoltok.

- Szeptember sem válogatott - felelt hidegen Robespierre.

- Szeptember?... - Danton arca vérvörös lett, mint mindig, ha a szeptemberi öldöklésre történt célzás. - Szeptember egy szörnyű felgerjedése, egy irtózatossá váló népnél volt az elkínzott, meggyalázott népnek. Senki sem menti, de senki sem büntetheti. Ti azonban cseppenként ontjátok ki a vért, mintha állandósítani akarnátok a kivégzések iszonyatosságát.

Robespierre vállat vont.

- Cseppenként ontjuk a vért?! Lehet. Vannak emberek, kik jobban szeretik tömegesen ontani, mint szeptemberben.

- Ti éppen annyi ártatlan embert küldtök verpadra, mint amennyi bűnöst, - mondta Danton.

- Nem igaz! - felelt Robespierre. - Egyetlenegy ember sem halt meg rendes bírói ítélet, kihallgatás nélkül. Egyetlenegy fejét sem hagytam legördülni, míg a törvény ki nem mondta rá a bűnöst.

Danton keserű kacagásba tört ki.

- Ártatlan?!... Bűnös?... Te velem mersz így beszélni, Robespierre?! Lyonban az ágyúgolyóra, Nantesban a Loirera bízottok, hogy válogassa ki a bűnöst az ártatlan közül... Robespierre, amint látom, neked jó kedved van és humorizálsz. Különben te halálos bűnnek tartod, ha téged valaki gyűlöl és ellenségeidet különböző ürügyek alatt mind a hóhér bárdja alá küldöd.

- Tévedsz, Danton - felelt Robespierre felállva - és tévedésed legnagyobb bizonyítéka, hogy te még mindig élsz!

Ezzel otthagya a vacsoránál ülő társaságot. Danton barátai már nagyon megbánták, hogy ezt az összejövetelet rendezték.

Robespierre hallgatagon ment egyik barátja mellett, ki hazáig kísérte. A kapunál megállt és így szólt:

- Magad láthatod, hogy ezt az embert nem lehet kímélni. Felajánlottam, hogy foglaljon helyet a kormányban. Rosszul tettem. Ha bent van a pártban, megrontja azt, ha kívül áll rajta: folyton fenyegeti. Nem vagyok elég erős ahhoz, hogy ne törődjem vele, bár legszívesebben ezt tenném, hidd el. Én békét akartam, ő harcot kíván, - most hát megkapja.

Robespierre azon estén rögtön Saint-Justeért küldött Reggelig tanácskoztak. Ezen az éjjelen határozták el Danton elfogatását. Danton sorsát a barátai által rendezett kibékülési vacsora döntötte el.

A dolog nem ment simán, könnyen és zaj nélkül. Danton volt a hegy párt leghatalmasabb tagja, de Robespierre és pártja elhatározta, hogy most már örökre végeznek vele.

Dantont értesítették a veszedelemről barátai és kérték, hogy meneküljön. Danton csak vállat vont:

- Az új Franciaország az én kezem munkája, ha ez a Franciaország kivet magából, ugyan hová menjek?

Elfogatása előtt való este barátai, Camille Desmoulins és Paris képviselők kijöttek hozzá. Könyörögtek, hogy meneküljön. Paris megmondta, hogy huszonnégy óra alatt elfogják és nem kerül többé ki a börtönből. Danton csak ennyit felelt:

- Elfogatni engem?!... Nem merik ők azt megtenni.

És még azon a hajnalon elfogták s bezárást kaptak a Conciergerie börtönbe őt, Camillet s Danton néhány leghívebb barátját.

A konvent megdermedt az iszonyattól, mikor meghallotta, hogy Dantont a közbiztossági bizottmány elfogatta. Legendre, Danton egyik leghívebb barátja felszólalt, hogy egy Dantonról lévén szó, a vádlottat a konvent elébe kell hozni, hogy itt védhesse magát.

Robespierre azonban, ki sokáig habozott, de ha egyszer elhatározta magát, kérlelhetlenebbé vált a kősziklánál, hideg, kemény, fenyegető szavakkal támadt Legendrere. A képviselő rémulten hallgatott, tudta, hogy csak egy szó még és Robespierre a vérpadra küldi. A konvent terrorizálva hallgatott, de halálos keserúséggel szívében, és Robespierre nem sejtette, hogy az ő halálos ítéletét is a Danton elfogatási parancsa írta alá. Danton sokkal súlyosabb egyéniség volt, mintsem minden következmény nélkül el lehetett volna veszteni. Bukása magával rántotta Robespierret is.

Robespierre nem engedhette meg, hogy Danton a konvent elébe kerüljön. Tudta, hogy ott nyert ügye lesz. A forradalmi törvényszéknél azonban Robespierre emberei ültek s az ítélet nem lehetett kétséges.

Mikor Dantont a Conciergeriebe vitték, a foglyok mind kitódultak a folyosóra. Ilyen nevezetes foglya még nem volt a börtönnek. Danton udvariasan meghajolt előttük.

- Azt hittem, uraim, hogy kiszabadíthatom önöket és íme én is itt vagyok.

Valóban szebb véget nem kívánhatott volna magának a hatalmas néptribun, ki a vihart felkeltette s kin a szeptemberi vér árnyéka sötétlett. Most íme itt állt, hogy meghaljon, mert véget akar vetni a vihar pusztításának és a hömpölygő vértengernek.

Bírái előtt bátran, férfiasan viselkedett. Csak akkor tört ki, mikor hazaárulással vádolták. Mennydörgő hangja végigzúgott a termen, kitört az épületből. És a nép, mely a Conciergeriet körülállta, átkozni kezdte Robespierret és éljenezte a foglyot. Páris mozgolódnı kezdett s a konvent egy része örömmel támogatta Páris mozgalmát.

Robespierre átüzent, hogy azonnal be kell fejezni a tárgyalást. Dantontól megvonják a szót, azzal a kifogással, hogy a törvényszéket sértegeti. Danton hideg gúnnyal fordul az elnök felé:

- Gyilkosok elnöke, miféle utasítást kaptál még a gazdától? Hány órára kell a fejünket szállítani?

Egy esős, szeles áprilisi napon indult el a néptribun utolsó útjára. Vele együtt volt Camille Desmoulins, legjobb barátja, leghívebb embere. Robespierre tudta, hogy a szegény Camille csak Danton szócsöve, de azért nem irgalmazott. Páris szívszorongva, dermedten látta, mint gördül le annak az embernek a feje, ki oly sokáig vezére, bálványa, istene volt... Danton nem törődött már semmivel, a félájult, síró, zokogó Camillet bátorította, vigasztalta. A nép elfojtotta könnyeit, de soha, egy pillanatig sem hitte, hogy hajdani vezére áruló volt. Páris szíve ezen a napon elfordult Robespierretől. És mikor eljött a leszámolás órája, Robespierrenek nem volt kire támaszkodni. Sem a nép, sem a konvent nem bocsátotta meg neki Danton halálát. Rettenetes erőfeszítéssel és erőszakkal keresztülvitte, amit akart, de terrorja őt is tönkretette. A Danton feje legördült, de a Danton kiömlő vére pár hónap múlva Robespierret is megfojtotta.

XVIII.

Danton halála után még jobban dühöng a rémuralom. Immár nem is Robespierre az uralkodó, hanem nálánál sokkal túlzóbb és kérlelhetetlenebb szellemek.

A Danton halála után tizennyolcezer úgynevezett gyanus volt a párisi börtönökben. A Faubourg Saint-Germainból (ez volt az arisztokrata negyed) ötezer családot vittek be. Ezeknél már nem is keresték, mit vétettek. Elég volt a név és a származás. A terror alatt az ember bűnös volt lakása, rangja, vagyona, rokonsága, családja, vallása, véleménye és gyanított érzelmei által. Egyik meghalt a neve miatt, a másik a vagyona miatt. Ez, mert valami véleményt hangosan kimondott, a másik, mert ugyanakkor hallgatott. Egyik, mert a királyságot szolgálta, a másik, mert gyanusan hangsúlyozta köztársasági érzéseit. Ez, mert dicsérte Marat-t, a másik, mert siratta Vergniaudt. Egyik meghalt, mert tapsolt Hébert aljas kegyetlenségeinek, a másik, mert helyeselte Danton irgalmasságot kérő feliratát. Az egyik, mert ki akart vándorolni, a másik, mert arcátlan vakmerőséggel itthon mert maradni. Ez, mert fényűzésével az általános nyomort gúnyolta, a másik, mert nem költvén el jövedelmét, a népet éheztetni. Ezek a szerencsétlenek mind találkoztak a vérpadon s az őket utolsó útjukra vivő kordén azzal mulattak, hogy elmondták a különféle lehetetlen ürügyeket, melyek alatt vérpadra vitték őket.

De nagy igazságtalanság volt mindezt a sok vért Robespierre terhére írni. Igaz, szíve, lelke kemény volt és engesztelhetetlenül tudott gyűlölni. De igyekezett igazságos lenni, puritán és feltétlen becsületes ember volt. Legnagyobb hibája tévedése volt. Ő azt hitte, hogy a vértenger árán a szabadság, egyenlőség, erény országát teremti meg.

Az anarchisztikus demagógiát éppen úgy gyűlölte, mint az arisztokráciát. Azt hitte, hogy ha a társadalomból az anarchiát és az arisztokráciát kiszorítja, megöli egyben az emberi gonosz-ságot és butaságot is. Sohasem látta a népet a maga mivoltában, hanem amint ő magának Jean Jacques Rousseau könyvei után elképzelte. Szörnyen haragudott aztán, ha a népet gyarlónak, gyávának, kegyetlennek s a természetben őt megillető rangjára nézve méltatlannak látta. Állandóan az erényt hívta és feltámasztotta a halált. Saint-Justnak gyakran panaszkodott:

- A halál, mindig csak a halál!... Milyen gyalázatos emlék marad utánam! Az élet terhemre van már. Nem vagyok én arra teremtve, hogy kormányozzak, hanem arra, hogy a nép ellenségei ellen harcoljak.

Robespierre és társainak terrorja egy darabig megbűvölve tartotta a konventet. De a lelkek lassanként kezdenek felszabadulni. Összeesküvést szőnek Robespierre ellen. Ellenségei között van néhány olyan hitvány alak, kik még Robespierre saruját sem érdemesek megoldani. (Ilyen Barrère, Collot, Tallien.) Van olyan is, ki reszket és vonaglik az állandó halálfélelemtől. Hiszen senki sem tudta, hogy holnap nem ő megy-e a forradalmi törvényszék elébe? Az összeesküvők között ott vannak még Danton és Vergniaud régi barátai. Ezek, ha hallgattak is, nem felejtették el azt, kit el kellett veszíteniük.

- Az istenek szomjaznak, - mondta egy ízben a boldogtalan Camille - a vérpatak még ömlik, de már nem sokáig. Az összeesküvés készen van. Danton barátai a leghevesebbek és a legbátrabbak. Hajdani vezérük helye üres ott fent a hegyen s senki sem foglalta azt el, mint ahogy üres lent a síkon a Vergniaud helye. Ez az üres hely figyelmezteti őket bántalmukra és sarkalja bosszújukat. Dantont imádták a hívei s mióta eltűnt közülük, eltűntek hibái is, csak gigantikus nagy alakja élt emlékekben.

1794 július 9-én kitört az első előkészített vihar. Robespierret, a konvent és Franciaország mindenható urát Tallien megvádolja, hogy diktátorságra törekszik és államcsínyt tervez. Ez a

vád becstelen és hazug volt. Ha volt ember, ki komoly és puritán becsületességgel harcolt a népszuverenitásért, az Maximilien Robespierre volt. S mégis, mikor felelni akar, már végig sem hallgatják: „Le a zsarnokkal! Ki a diktátorral!” - kiabálnak feléje.

Robespierre halálsápadtan körülnéz a fellázadt konventen, szólni akar, de nem tud. Személyes hívei vele vannak, de mit ér az? A többség elpártolt tőle. Őrjöngő dühös hangok kiáltanak felé: „A nyomorult! Nézzétek, már beszélni sem tud. A Danton vére fojtogatja!” Robespierre szédül, letántorog a szószékről, helyére akar menni, szomszédai nem eresztik maguk közé, lemegy és ledobja magát egy üres székbe. Dühös szitkok hullanak reá: „Becstelen, gyilkos, hová ültél?! A Vergniaud helye az!...” Tántorogva megy ki az ülésteremből, Barrère azonnal indítványozza, hogy Robespierret és barátait el kell fogatni és a forradalmi törvényszék elé kell őket állítani.

Robespierre ezalatt testvérével, Saint-Juste-tal és néhány barátjával együtt a község tanácsba menekült. Itt remélt védelmet és kétségkívül pár hónappal ezelőtt meg is kapja azt, de Danton halála elfordította tőle Páris népének szívét. Páris nem bocsátotta meg a néptribun halálát és úgy nézte Robespierre bukását, mint egy igazságos bosszút.

Saint-Juste arra biztatja Robespierret, hogy folyamodjon a felfegyverzett szekcióhoz, de Robespierre nem akar polgárháborút a saját maga személyéért. Ő, aki eszméi érdekében tengerszámra ontotta a vért, saját maga megmentéséért egy csöppet sem akar feláldozni. A párisi nép, ha akarja, mentse meg őket, ő nem szólítja törvénytelen felkelésre a konvent ellen, mert ehhez nincs joga.

Saint-Juste tovább unszolja:

- Hát mindnyájunkat el akarsz veszíteni?

- Igen, - felel Robespierre nyugodtan - eljött az óránk és mi mindnyájan el fogunk veszni.

És Saint-Justenak többé egyetlen szava sincs. Némán, lehajtott fejjel engedelmeskedik mestereinek.

A katonaság Barras vezérlete alatt nemsokára megjelent és mindnyájukat a forradalmi törvényszék elé vitték. A nép átkozódva kísérte ki Maximilien Robespierre kocsját, az utóbbi idők minden szenvedését és vértengerét neki tulajdonítva.

A nép igazságtalan volt. Mint ahogy nagyon sokáig igazságtalan volt Robespierre emléke iránt a hivatásos történelem is. Erényei lelkéből fakadtak, bűnei helyzetéből. Mindkettőt meg kell érteni.

Miben tévedett, miben hibázott, mik voltak erényei, bűnei?! Döntse el az igazságos történelem. Mi csendesen megállunk a sírjánál. Ott van az a nagy temetőben, hol a forradalom nagy halottjai nyugosznak. Nézzük végig a fejfákat - mondja Lamartine - mindegyikre van valami írva: Egyikre az: *Világosság*, másokra: *Lángész*, harmadikra: *Ékesszólás*, erre az, hogy: *Akarat*, arra az, hogy: *Erény*, megint egy másokra az, hogy: *Tévedések*. De valamennyire illik Lamartine szép mondása: *Meghalt a jövődöért, mint az emberiség napszámosa*.

-&-